

Branko KIRIGIN

ARHEOLOGIJA OTOKA VISA, BIŠEVA, SVECA I PALAGRUŽE

ARCHAEOLOGY OF THE ISLANDS OF VIS, BIŠEVO, SVETAC AND PALAGRUŽA*

UDK:

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 1.5.1993.

Odobreno:

Branko Kirigin

HR, 21000 SPLIT

Arheološki muzej

Zrinsko-Frankopanska 25

U ovom radu, prvom takve vrste za otok Vis, dan je pregled arheoloških i hidroarheoloških istraživanja otoka, njegova arhipelaga (Biševo, Svetac i Palagruža) te issejskih helenističkih naseobina u Lumbardi na Korčuli, Trogiru, Stobreču i Solinu, počevši od 15. stoljeća pa do 1992. godine. Prikazani su postignuti rezultati i problemi koji još nisu riješeni. U drugom dijelu je dana bibliografija koja ima preko 250 jedinica.

A. POVIJEST ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA**

“L’epoca dell’autonomia di Lissa è forse la più bella pagina, ch’abbia la dalmata storia“
(Š. Ljubić, 1859, 264)

UVOD

Dosad nismo imali sustavan i pouzdan pregled arheoloških istraživanja otoka Visa, njegova arhipelaga (Biševo, Svetac, Palagruža), kao ni pregled postignutih rezultata; nešto poput onoga što je učinio Nikša Petrić za otok Hvar¹. U širim pregledima koji obrađuju ovu temu na tlu Hrvatske, Vis je usputno tretiran u radovima Bulića (1929), Marina (1974) i Zaninovića (1987)².

* Posvećeno Frani Buškariolu.

** Pregled arheoloških istraživanja od 1993. do 1999, kao i literaturu iz tog razdoblja te ispravke i dopune ovog rada uskoro će objaviti kolega Boris Čargo. Posebno se zahvaljujem Arsenu Duplančiću na pomoći oko arhivske i bibliografske građe.

¹ PETRIĆ N., Arheološka istraživanja otoka Hvara, Hvarski zbornik 3, Split 1975, 243-268.

² Kada u ovom tekstu iza imena nekog autora u zagradama pročitate godinu, npr. 1987, to se odnosi na djelo koje je autor objavio te godine i koje se ovdje može pronaći u bibliografiji.

Iako relativno mali otok (cca 90 km²), Vis je veoma plodan i ima značajan geografski položaj, pa stoga nije čudno što je naseljen već u prethistorijsko doba. Na otoku se intenzivno živi u antičko doba: u 4. st. pr. K. u viškoj Luci (uvali Svetog Jurja) utemeljuje se grčka kolonija Issa, dok u helenističko i rimsko doba nastaju brojni gospodarski objekti posvuda po otoku, kao i na Biševu, Svecu i Palagruži.

Starokršćanski period, kao i rani srednji vijek, gotovo uopće nisu poznati na otoku, a niti su se u tom pravcu vodila istraživanja.

Najveću pažnju istraživača privukao je antički grad Issa, osobito njegov grčki period kada je bio samostalan polis sa svojim ustavom, zakonima, demokratskom vlašću, kolonijama, novcem itd.

Kako se o svemu tome sakupila prilična građa i objavljen je velik broj priloga razasutih po mnogim časopisima i drugim, često nedostupnim, publikacijama, te ima i nepoznate arhivske građe, smatrao sam korisnim dati jedan pregled dosadašnjih radova kako na terenu tako i u tisku³, nadajući se da će se time olakšati rad na daljnjem proučavanju arheologije otoka.

POČECI

Već u 15. stoljeću uočeni su antički spomenici Isse. Talijanski humanist Ciriaco D'Ancona (Ciriaco Pizzecolli) na jednom od povrataka sa Istoka obilazi našu obalu i opisuje razne spomenike pa tako i nekoliko spomenika na Visu. On je boravio u Visu nekoliko dana koncem srpnja 1436. godine kada zapisuje da je Vis slavni dalmatinski grad, da se na njemu na velikom području nalaze stare zidine sagrađene od velikih kamenih blokova te da je veći dio njih porušen od starosti. Također navodi da Vis ima vrlo dobru luku i lijep amfiteatar (vjerojatno misleći na ostatke rimskog teatra na poluotoku Prirovu na kome je početkom 16. stoljeća sagrađen samostan sv. Jerolima)⁴. Opisao je i sadržaj dvaju grčkih i jednog rimskog natpisa što je od posebnog značenja jer tih spomenika više nema. Na prvom grčkom natpisu, na nadgrobnom spomeniku, spominju se imena četvorice Issejaca: Dionis, Agesidam Agesidamov, Agesidam Doroklea i Agesidam Filesijev. Drugi grčki natpis predstavlja posvetni natpis božici Artemidi ferajskoj (grad u Tebi u Grčkoj) koji podiže neki Kvint, sin Drossa. Treći natpis uklesan je na postamentu za, kako kaže Ciriaco, kip Augusta u bronci i sljedećeg je sadržaja: Divus Augustus pater provident.

³ Ovdje nisam uvrstio priličan broj tekstova objavljenih u dnevnom i tjednom tisku. U bibliografiji zadržao sam se na radovima koji su izravno vezani za Vis. Ona sigurno nije potpuna, ali sam uvjeren da sam prikupio ono što je najbitnije.

⁴ C. Fisković (1966, 120-124). U doba Ciriaca mjesto Vis, odnosno Luka, nije bilo naseljeno. Glavno naselje u Viškoj luci bilo je Kut, dok je najveće naselje bilo Velo Selo u unutrašnjosti otoka.

Hvaranin fra Vinko Pribojević će u svom poznatom govoru o porijeklu i zgodama Slavena iz 1525. spomenuti i Vis interpretirajući Cezarov opis građanskog rata tako što kaže: “Tu je dalje na otoku Visu, koji je sada pod vlašću Hvarana, Moeum, najglasovitiji (kako se kaže u istim Zapiscima)⁵ grad tih krajeva, koji je, kako tvrdi Tit Livije, u prošlosti pružio pomoć rimskoj državi protiv makedonskog kralja Filipa opremivši dvadeset brodova”. Grga Novak je pobio postojanje Meuma tvrdeći da taj grad nitko od starih pisaca ne spominje i da je to vjerojatno greška, odnosno da je Pribojević umjesto earum, kako u izvorniku stoji ispred riječi oppidum, pročitao Meum (Novak 1951).

Poznati talijanski minijaturist i kartograf Benedetto Bordone (1547) ucrtao je 1528. na području Isse utvrđeni grad sa tri kule (sl. 1)⁶.

Sredinom 16. stoljeća Gianbattista Giustinian, mletački putopisac u djelu “Itinerarium” spominje boravište ilirske kraljice Teute na Visu, ostatke kraljevske palače, nekoliko komada stupova i sl.

Hvarski vlastelin i književnik Marin Gazarović s početka 17. stoljeća, opjevat će u drami “Murat Gusar” zidove i mramorne ulomke antičke Isse:

Gdi se miri i sad vide,
Gdi mramorni toki bide....
Sad u gradu xita siu
Sada sade vinograde.”

Issa i njene naseobine Tragurion (Trogir) i Epetion (Stobreč) spominju se u stručnoj literaturi tek u djelu Ivana Lucića Trogirana “De regno Dalmatiae et Croatiae”, tiskanom u Amsterdamu 1666. Tu Lucić, na temelju pisanih izvora, začima raspravu koja traje sve do dana današnjeg i čija problematika nije na zadovoljavajući način još riješena. Riječ je, naime, o jednom mjestu u djelu “Bibliothèque Historique” Diodora Sicilskog koji je živio u doba Cezara⁷. Tu se govori kako su stanovnici otoka Parosa u Egejskom moru osnovali 385/4. god. pr. K. naseobinu Faros na mjestu današnjeg Starog Grada na otoku Hvaru. Godinu dana nakon osnutka te naseobine došlo je do sukoba između domorodaca i novonaseljenih Parana. Paranima je u pomoć pritekla flota sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg (430-367. pr. K.) iz, kako to piše u raznim prijepisima ovog djela, Lissosa (današnji Lješ u Albaniji). Lucić tvrdi da je taj

⁵ Vidi: CEZAR, Moji ratovi, Zagreb 1972, 267-317.

⁶ Zahvaljujem gospođi Biserki Grečl iz Nacionalne i sveučilišne biblioteke iz Zagreba koja mi je poslala fotokopiju Bordoneove skice Visa. Podatak o Bordoneu donosi C. Fisković (1966, 121 i bilješka 212, 255 i bilješka 723). Naselja Kut i Luka razvila su se tek nakon haranja Katalonaca 1483. (Novak 1959, 1). Do tada je glavno naselje bilo u Velom Selu u unutrašnjosti otoka, današnje Poselje.

⁷ DIODOR, 15.13.4 - 15.14.2.

dio Diodorova teksta krivo prepisan i da umjesto Lissos treba čitati Issa, s obzirom na to da je Lissos daleko od Farosa, a otok Vis blizu, te da je pomoć mogla prije stići iz Visa nego iz Lješa. Nešto kasnije Lucić je to isto ponovio i u djelu "Memorie storiche di Tragurio ora detto Trau". Nakon ove Lucićeve pretpostavke svi domaći i inozemni istraživači, koji su proučavali ovaj problem, grupiraju se u dva tabora: jedni tvrde da Diodor navodi da je riječ o Lissosu (npr. Braccesi, Vulić), dok C. Müller, Beloch, Evans i skoro svi domaći autori (osim Ljubića, Jelića i potpisanog), misle da se radi o Visu. Kako još nema novih dokaza koji bi potvrdili ili jednu ili drugu tezu, bit će potrebno budućim arheološkim istraživanjima posvetiti najveću moguću pažnju⁸. Naime, arheoloških nalaza iz vremena Dionizija Starijeg za sada nema⁹: otkriveno je nekoliko predmeta iz arhajskog doba (Nicolanci, 1973), dakle iz vremena prije Dionizija, dok, kronološki gledano, sljedeći predmeti otkriveni u Issi potječu tek iz ranog helenizma, a to su južnoitalske crvenofiguralne vaze (Kirigin 1990, 310). Prema tome, riječ je o arheološkom hiatusu od oko 200 godina.

ISTRAŽIVANJA U 18. STOLJEĆU

Tek početkom 18. stoljeća nastavit će se zanimanje za starine Isse i to zahvaljujući opatu samostana svetog Jerolima na Prirovu. Rukopis Johannes a Fefelle Šibenčanina nastao je 1704. godine i nosi naslov "Smaragdus electus aut. Issa Dalmatarum insula felix et omnifera". Danas ga nažalost nema, a nekoć se čuvao u Gimnaziji u Zadru (Oreb 1973, 206), spaljenoj za vrijeme Drugog svjetskog rata. Pišući sa mnogo zanosa, tipičnog za učene ljude onog

⁸ Veoma je teško pretpostaviti da će se ovaj problem riješiti daljnjim analizama antičkih izvora, odnosno Diodora, ali je vrlo moguće da bi se mogao riješiti iskopavanjima na prostoru između istočnih bedema Isse i hotela "Issa" gdje se prilikom njegove gradnje 1983. otkrila istočna nekropola (Kirigin, 1984). Najstariji grobovi (rani helenizam) bili su oni bliži bedemu, a kako je udaljenost između bedema i hotela oko 50 m moguće je da se ovdje nađu najstariji grobovi stanovnika grada. Na tom prostoru sagrađeni su 1988. u betonu tereni za mini golf, uz suglasnost službe zaštite. Druga mogućnost jesu iskopavanja u priobalnom dijelu Gradine, no zbog visine mora teško da se tu može kopati dublje od cca 1,5 m a da se ne koristi skupocjena oprema za ispumpavanje mora.

⁹ U Issi je otkrivena prilična količina brončanog sirakuškog novca tipa (SNG Cop.721), (glava Atene/hipokamp), za koji Visonà (neobjavljeno) tvrdi da je iz vremena Dionizija Starijeg, dok drugi autori, a među njima i P. Kos (Kirigin et al. 1986, 40), navode da ovi novci pripadaju drugoj polovini 4. st. pr. K. Drugi dokazi koji idu u prilog tome da je Issa sirakuška kolonija jesu ovi: 1. Pseudo-Skimno (405-414) to izričito navodi, ali je to dosta kasan izvor - 1. st. pr. K.; 2. Issa je dorska naseobina čije društvo je podijeljeno u tri dorske file (Lumbardska psefizma). Antroponimija na nadgrobnim i javnim spomenicima pak pokazuje na šaroliko stanovništvo (Fraser 1991).

vremena, Fefella navodi niz važnih podataka o Issi. Tako na primjer doznajemo da je s Visa odnesen kip božice Dijane i da su u Visu na mjestu crkve Gospe od Spilica bile špilje u kojoj se nalazi grob Diomeda (Stanich 1864; 1927, 92, bilj. 2), legendarne ličnosti iz trojanskog rata, a čija su kulturna mjesta zasvjedočena uzduž obale Jadrana (Katičić 1989; ovaj podatak Katičiću nije bio poznat).

Sačuvano je i nekoliko rukopisa Antuna Matijaševića-Caramanea (1658-1721), pjesnika, povjesničara i arheologa. Rodom Višanin, a po Grgi Novaku (1956) i profesor na Univerzitetu u Padovi, Caramaneo je veoma dobro poznao klasičnu literaturu i izvanredno je vladao tadašnjim arheološkim znanjem (to jest epigrafijom i numizmatikom). Dok je bio župnik u Visu, obraćaju mu se učeni ljudi iz cijele Dalmacije s molbama da im pomogne pri dešifriranju raznih natpisa, novaca, prehistorijskih grobova i slično. On je prvi koji je pokušao napisati povijest otoka Visa zasnovanu na vlastitim istraživanjima. Grga Novak je smatrao da je Caramaneo u pogledu arheologije bio glavna ličnost onog doba u Dalmaciji, na istoj znanstvenoj razini koja je vladala u to vrijeme u Evropi. Nažalost njegova djela (citirana od raznih autora) još su uvijek u rukopisima te nisu kritički analizirana ni vrednovana. Čuvaju se u Naučnoj knjižnici u Zadru (Rukopis 811) i u Arheološkom muzeju u Splitu (dalje AMS)¹⁰. Caramaneo navodi da su stranci raznosili kamen sa ruševina Isse, spominje mozaike, interkolumnije, celes a i da Višani oštećuju starine i upotrebljavaju ih za novogradnje.

Iz literature doznajemo da se 1704. u Hvaru u kući Frane Lupija (Vukašinović) nalazio, danas izgubljen, rimski zavjetni natpis iz Zlopoja na Visu (CIL III, 6423; Vuletić-Vukasović 1897) na kojem se spominje da je Gaj Valije Festo podigao vinograd koji će se za svagda zvati Valianum i da je tom prigodom Jupiteru žrtvovao bika.

U prvoj polovini 18. stoljeća grčke natpise iz Isse spominje L. Muratori u svom poznatom katalogu. Sredinom istog stoljeća Issu spominje i Daniel Farlati u znamenitom djelu "Illyricum sacrum".

Talijanski prirodoslovac i putopisac Alberto Fortis u svom djelu "Viaggio in Dalmazia" objavio je nekoliko stranica o otoku Visu i Palagruži. Uglavnom navodi antičke izvore koji spominju Issu, zatim da je na otoku stanovao Kadmo, citirajući Likofonove stihove iz "Kasandre" (219-223), ali će prije biti da se radi o otoku Lesbu koji se nekad također zvao Issa. I on je mišljenja da je Dionizije Sirakuški osnovao Issu. Zatim navodi borbe sa Ilirima te da je na otoku u to doba pored Isse bio još i grad Meo, čije se ruševine vjerojatno

¹⁰ Uskoro će, u izdanju Književnog kruga u Splitu, Nevenka Božanić-Bezić objaviti Caramaneove rukopise.

nalaze u Komiži. Spominje podove od mozaika koje prekriva more kada je plima, zatim issejski novac, natpise, keramiku te Caramanea za koga kaže da je ostavio “vrijedne listine koje posebno objašnjavaju njegov zavičaj”. Za Palagružu kaže da je ne treba brkati sa Diomedovim otocima (Tremiti) od kojih je udaljena tridesetak milja. Na samom početku svoje knjige, kada govori o Zadru, odnosno o arheološkoj zbirci liječnika Antonija Danijelija, navodi da se u toj zbirci nalaze i “tri grčke ploče, prenijete s otoka Visa, koje kao da pripadaju nekoj psefizmi i kao da su ulomci senatorskih popisa”.

Tek krajem 18. stoljeća Eckhel, poznati numizmatičar, prvi će utvrditi da novci sa legendom IS i IC pripadaju Issi. Sve do tada ovi novci smatrali su se da pripadaju kolonijama Ischiji, Istijeji ili Lesbosu.

ISTRAŽIVANJA U 19. STOLJEĆU

Početak 19. stoljeća naglo se širi interes za spomenike u Dalmaciji pa tako i za one na Visu i traje skoro neprekidno sve do danas. Većina objavljenih članaka i kratkih priloga iz 19. stoljeća tretira numizmatičke i epigrafske probleme i one koji se odnose na proučavanje povijesnih izvora. Zanimljiv je jedan dokument iz Trogira koji se čuva u arhivu Luke Garanjina, iz kojeg se doznaje da je 23. 4. 1805. godine liječnik Stefano Barbieri sačinio spisak arheoloških predmeta iz svoje zbirke koju je sakupio dok je službovao u Visu, a koju je darovao tadašnjem providuru Dalmacije V. Dandolu. To bi bio prvi zapis o jednoj arheološkoj zbirci sa Visa¹¹.

U 1826. godini otkriveni su u blizini samostana na Prirovu grobovi od ploča u kojima su bile urne, svjetiljke i vaze, a 1851. poviše Martvila otkriveni su ostaci peći (Stanich 1927, 93).

Do 50-tih godina 19. stoljeća Issa i issejski spomenici u domaćoj se i inozemnoj literaturi uzgredno spominju i to u djelima K. Mannerta, M. P. Katančića, I. Katalinića, M. Kapora, S. Rathemberga, A. Boeckhusa, a Francesco Carrara je napravio prvu ozbiljniju sistematizaciju issejskog novca¹². U 1851. godini zabilježeno je da je u svojoj zbirci u Splitu Karlo Lanza imao grčkih vaza iz Isse (Neigebauer 1851, 185), a da je u zbirci Vicka Solitra, koju je Š. Ljubić otkupio za Arheološki muzej u Zagrebu, bio trup statue rimskog imperatora u oklopu (Gabričević 1968, 57 i bilj. 66 i 67), nađen na dnu Gradine u Visu, neposredno nakon smrti Caramanea.

¹¹ I u arhivu AMS-a postoji popis spomenika koje je dr. Barbieri darovao V. Dandolu: sig. 48 h 18.

¹² Carrarino djelo izdano je posthumno 1904/5. godine, a on je umro 1854. u Mlecima. Rad “Issa - monografija numistamtica” Carrara je napisao u Beču mjeseca ožujka 1851. (Carrara 1905, 20, Rizzolijevo izdanje).

U 1858. na dnu Gradine na položaju Kanarija (tvornica sardina), na terenu obitelji Dojmi (sl. 2), otkrivena je monumentalna statua imperatora Vespazijana koju je viška općina uputila 1891. kao poklon u Beč. Ta statua je danas izložena u Kunsthistorische Museum¹³. Na istoj parceli bio je nađen 1856. natpis Quinta Numerija Ruffa, a 1858. jedna druga statua koju je u Split odnio neki oficir i kojoj se trag izgubio, dok je 1891. nađen stup, jedan grčki natpis i jedan zid građen usuho. Ove podatke pronašao sam na crtežu iz Arhiva Dyggve (sig. 135/4B) koji je izradio don Apollonije Zanella (sl. 2).

Otkriveno je i nekoliko ulomaka rimske dekorativne arhitekture, a jedan od njih je još uvijek sačuvan kao spolija u zidu iza Kanarije, dok se pred njom, uz more, nalazi velika profilirana baza nekog stupa. Očito je da je nakon tih nalaza na tom prostoru sagrađena tvornica za preradu srdela (sl. 3), čiji su ostaci stajali sve do 1984. kada je sagrađen diskus i restoran, "plažni objekt lake konstrukcije" (!) hotela "Issa" i to bez prethodnih arheoloških iskopavanja¹⁴ a uz odobrenje ministra za kulturu SR Hrvatske¹⁵.

Za daljnje proučavanje arheoloških spomenika Isse u 19. stoljeću od presudnog su značaja radovi Šime Ljubića (1822-1896). Koliko mi je poznato Ljubić je prvi stručnjak koji je započeo s iskopavanjima na području Gradine i Martvila u Viškoj uvali gdje je smješten antički grad. Rezultate svojih istraživanja objavio je između 1852. i 1895. godine u raznim domaćim i inozemnim časopisima. Za razliku od Lucića i Fortisa, Ljubić tvrdi da Issu nije osnovao Dionizije Stariji i da Diodor točno navodi da je sirakuški tiranin osnovao Lissos, jer da on kaže da je Dionizije odlučio osnovati gradove na jadranskoj obali, a ne na otocima¹⁶, te da je njegova intencija bila da drži Otrantska vrata i Epir kome je Lissos pripadao u starini: držeći Lissos Dionis je lako mogao osvojiti Epir i pljačkati hramove u Dodoni i Delfima. Za sve ovo Vis je bio predalek. Ljubić je smatrao da su Pelazgi, po njemu roditelji Helena, bili

¹³ Za istu statuu Abramić (1954, 245) tvrdi da je nađena u moru u Viškom zaljevu i da ju je bečkom muzeju poklonio austrijski admiral Milošić, rođeni Dalmatinac. Za druge arheološke predmete koji su u Beču vidi arhiv AMS, 1886, br. 20 (tri pisma A. Zanelle).

¹⁴ Područje antičke Isse proglašeno je spomenikom kulture nulte kategorije rješenjem Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu pod rednim brojem 500 od 1. 10. 1974.

¹⁵ O ovome skandalu vidi: KIRIGIN B., Zbogom Kanarijo!, Nedjeljna Dalmacija 11. 12. 1983, 17; MIRKOVIĆ V., Sporna Kanarija, Vjesnik (prilog Sedam dana br. 297, datum nisam uspio provjeriti); FRANIČEVIĆ Z., Bitka za Issu, Danas br. 119, Zagreb 29. 5. 1984, 49-52. U Regionalnom zavodu, a i u AMS čuvaju se dokumenti o tom slučaju.

¹⁶ Ljubić se nije koristio izvornim grčkim tekstom već talijanskim prijevodima (u originalu se ne spominje obala), cfr. Novak 1940, 117.

najstariji stanovnici otoka Visa i da su došli sa otoka Lezbosa, nakon Deukalionova potopa, i da su mu dali ime Issa, starije ime za otok Lezbos¹⁷.

Od arheološke građe Ljubić je objavio grčke i latinske natpise, od kojih su neki danas izgubljeni: dvojezični natpis Gneja Poncija podignut Merкуру, natpis Quinta Numerija Ruffa koji obnavlja trijem, te grčki natpis sa spomenom anonimnog nauclerosa iz Bizanta. Ljubić je nadalje doradio sistematizaciju¹⁸ issejskog novca izdvojivši 8 tipova a navodeći da većina na reversu imaju grozd, znamen plodnog otoka.

Ljubić je prvi donio topografsku situaciju antičkog grada (sl. 4), te detaljnije opise pojedinih područja i nalaza na njima. Antički grad nalazio se na Gradini i bio je skoro kružnog oblika, promjera oko 500 m. Navodi da su bedemi dvojaki: kiklopski i rimski. Kiklopski su sačuvani na južnom dijelu (sl. 3, F) a građeni su od nepravilnih višekutnih blokova velikih dimenzija bez upotrebe maltera. Ljubić je iskopao dio ovog zida do 2 m dubine gdje mu je i baza. Navodi da je zid dug oko 150 klaftera (1 klafter = 1896 mm, dakle oko 284 m), visok oko 4 m i širok 2 m¹⁹. Rimski je zid, građen od manjih blokova vezanih malterom, ponegdje nadograđen na kiklopski. Navodi da je u doba Caramanea uništena jedna kula od koje je sagrađena crkva svetog Duha, a da se od drugih ostataka stalno grade kuće²⁰. Također navodi da je u doba Caramanea uništen “un bel tempio, tolte per uso di fabbrica”, a da se arheološki tragovi nailaze posvuda na ovom brežuljku: statue, novac, geme, vaze i sl. Ljubić je nadalje dao prvi opis ostataka rimskih termi na dnu Gradine, a također i nekropole na Martvilu i triju nadgrobnih natpisa.

Važan je podatak da je 1854. nađeno 6 grobnica koje su bile poredane jedna uz drugu a da je povrh njih bilo drugih 6, s time da je donjima bila slobodna prva polovina, nešto poput stepenika. Zatim govori o velikoj količini rimskih novčića među kojima ima i grčkih a koji se čuvaju kod Antonija Dojmija, tajnika komune, a da ga je ovaj, kada se 1803. iskopala jedna statua “colossale” naslonjena jednom nogom na stup, sa lovorovim vijencem sprijeda

¹⁷ Novak (1961, 96) smatra da je ime otoka starogrčkog porijekla, Gabričević (1968, 5) da je predindoevropskog, a Katičić (1970, 123) da su Grci “tuđe toponime rado adaptirali sebi već poznatim toponomastičkim imenima”.

¹⁸ Ljubić (1852, 194-195), navodi da su ranije sistematizacije donijeli Fortis, Caramaneo, zatim Eckhel (*Doctrina numorum veterum* II, Vienna 1794, 159) koji je izdvojio dva tipa, pa Neumann (*Della antichità di Capodistria*, 193) koji je izdvojio 4 tipa te Mionnet (*Description des medailles antiques*, Paris 1807) koji je izdvojio 5 tipova. Osim Fortisa druge autore nisam uspio provjeriti.

¹⁹ Ovaj opis zida poslužio je Nikolanciju (1970, 382, bilj. 19) kao jedna od indicija o postojanju arhajske Isse.

²⁰ Caramaneo navodi da su blokovi upotrijebljeni i za gradnju gata pod kućom Zeni u Kutu. cfr. Gabričević 1958, 116.

i natpisom APOL na dnu, izvjestio da ju je odnio francuski general Gillie. Slično se dogodilo i sa dva zlatna idola također otkrivena na Gradini (Ljubić, 1852; 1859), a on sam je 1846. darovao Antikenkabinetu u Beču 16 vaza “apulskog tipa” koje su nađene u Visu (Schneider 1885, 33, bilj. 5). Schneider također navodi da se više vaza iz Isse nalazi kod obitelji Ipsić u Makarskoj, zatim u zbirkama u Zadru i Zagrebu, kod Fanfogne u Trogiru, u muzeju Nani u Veneciji, u muzeju Obizzi i u modernoj zbirci u Beču. U Zadru su se više vaze nalazile u zbirkama Danielli, zatim u državnom muzeju koji je bio smješten prvo u Gimnaziji a potom u sv. Donatu, a od kojeg je velik dio završio u Udine za vrijeme 2. svjetskog rata i u Arheološkom muzeju u Veneciji. U to doba (kraj 19. st.) vaze iz Isse nabavljaju muzeji u Splitu, Zagrebu i Sarajevu (Lisičar 1950, 40; 1975, T. II, 3a-b, VII, 19a-b, 21, VIII, 20).

Da li zahvaljujući Ljubiću ili ne, odmah iza njega u literaturi nastaje izuzetan interes za issejske spomenike. O njima pišu: F. Petter, S. Stanich, A. Holm, F. Kenner, F. Rački, T. Mommsen, M. Glavinić, C. de Marchesetti i F. R. Burton (koji zajedno obilaze Vis i Palagružu), C. Patsch, učitelj iz Komiže J. Marinković (prvi spominje prehistorijske nalaze sa otoka Sveca), S. Frankfurter, A. Hauser, B. V. Head, F. Imhooft-Blumer, R. Schneider, A. J. Evans, A. Bauer, J. Schlosser i drugi. Oni se svi mahom osvrću na već poznatu građu, uglavnom epigrafsku i numizmatičku, dok novosti jedino donose Carlo de Marchesetti (1875) i Richard F. Burton (1879) koji prvi izvješćuju o prehistorijskim i antičkim nalazima na Palagruži.

Burton je pak za otok Vis dao dosta novih i zanimljivih podataka (ne samo za arheologiju već i za etnologiju i kulturnu povijest) koje ovdje treba spomenuti. On spominje “The history of Lisa has hadrlly been treated as it deserves” a da je ona, poput Aquileje, pravi rudnik antikviteta kojeg pljačkaši i kolekcionari neprestano posjećuju, te da se nakon kiše nailazi na mnoštvo novčića, prstenja, komada metala i kockica mozaika. Po Visu ga je vodio Apollonije Zanella za kojeg kaže da priprema iscrpnu povijest antičkog grada, što se na žalost nije ostvarilo. Nakon što je donio pregled starije povijesti Isse, prema pisanju Luigija Mascheka (Manuale del Regno di Dalmazia I, Zara 1871), Valentina Laga (Memorie sulla Dalmazia I, Venezia 1869) Burton navodi kako su lokalne arheološke zbirke sve privatne i kako je prava šteta da u mjestu nema muzeja, što je često predlagano, ali je još neostvareno, te dodaje:

“At the British Vice-Consulate an upper room has been filled with the finds from Pelagosa, wich will be noticed when we visit the island. The articles from old Issa are a massive semicircle of terra-cotta, like the upper valute of an arch; a cornerstone, probably of a tomb, with five colonnetts and six guttae below; and a fine cotta medallion showing the head apparently of a Juno in high releief. The Reverend, summoned to Zara immediately after our arrival, could not show us

his collection: the only items we saw were four novel specimens of the black and colloured ware usually called "Etruscan" oenochoes of claret-jug shape, the handles ending above in animals' heads. The Podest, Cav. Pietro de Dojimi, an old and famous Lissan family, exhibited a large quantity of pottery, non equal, however, to those of the Abate; sundry coins of Roman emperors, and a few islanders. The moneys of the Issaei are mentioned by Fortis (II, 5, p. 164). In his day, however, only two types were known, one with an amphora and the other with a goat on the reverse, the obverse of both showing a helmeted head of Pallas facing dexterwise. The Biblioteka Patria of Zara (P. 173. Printed at Zara in 1863. The noteces of the coins are by Dr. George Pullich, under the librarians SS. J. Danilo and J. Boglich) informed us that some 600 specimens, between Greek and Roman, had been found; amongst them eight types, varying in diameter from 0.015 to 0.023, denoted those of Issa. In most of them the obverse varies in minor points; one has a bunch of grapes, and the reverse with a horse pacing to the right, and the legend IS. The reverse of the rest show the stag, standing or courtant to right, or the goat standing and facing dexterwise. We were told of a coin bearing a galley, but I can find no notice of it in books; perhaps it was struck to commemorate some Roman victory.

There is a grand ossarium (many of these still contained bones almost consumed by the fire) of full size, and the finest glass, with scanty iridescence, which have been found in a pot and cover of coarse stone. The lachrymals are noumerous, and the flasklet of blue glass, with a Medusa's head standing in high relief, on both sides of the lower and somewhat compressed bulges, is of admirable manufacture. Another gem is a ring of pure gold, plain and twisted above, a shape which might be found to-day: it was taken with sundry coins from an ordinary terra-cotta vase. In the Facade of the Podestf's house are set two Greek inscriptions rudely executed.

Dr. de Dojimi, the oldes son of the family, who has travelled as far as Baghdad, accompanied us to the westernmost point of Banda Piccola, where the antiquarian interest of Lissa begins. Here the open place, bounded northwards by vineyards and kitchen-gardens, bears amongst the Slav population the name of Martvila (fem. plur. of Mrtvilo, from Mrrti or Mreti, to die. In the Slovene dialect, further north, Mrrtvilo would sinify "lethargy", or sleepy sickness. So Grob is a grave, and Grobje, or Groblje, a graveyard), dead man's ground, or Grabišcie, the graves; and here, to the south of the classical city, lay the cemetery, as was usual in Dalmatia. It extends to the foot of the bulge still known as Gradina (old town) a lump of limestone rock (the best maps and plans hithero published depress the Gradina in favour of the Bandarica, the more substantial feature to the west), thinly covered with fertile humus, devided off by dry walls, and grown with many vines and a few carobs. In the graden belonging to the Podestf we were shown a standing

pilar, with a Greek inscription not easy to decipher; two fragments of Latin inscriptions on broken slabs, and a large statue of white marble, whose head had apparently been borrowed from another."

Burton nadalje navodi ostatke rimskog hipokausta na zemljištu Dojmijevih te dvije fragmentarne statue nađene u Velom miru na Gradini od kojih je jednu za pet fiorina kupio kapetan M. Hoffmann i odnio u Beč. Burton zatim nakratko opisuje ostatke rimskog teatra na Prirovu, te oduševljeno opisuje ostatke na Gradcu na sjeverozapadnom vrhu Visa gdje su prema lokalnoj tradiciji bili Teutini dvori. Navodi nalaze dvaju rimskih novčića sa otočića Budikovac kojeg je htio kupiti car Maksimilijan, te spilju Pritišćina blizu uvale Taleška čiji zapadni dio možda sadrži tragove prehistorije.

Pred kraj 19. stoljeća, odnosno 1898. pojavljuje se iz pera Josipa Brunšmida monografija "Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens", fundametalna knjiga o issejskim spomenicima. Brunšmid je u tom djelu objavio i analizirao 19 grčkih natpisa i preko 200 komada issejskog novca koje je razvrstao tipološki (38 tipova) i kronološki (prva polovina 4. - 2. st. pr. K.)! Iako stara već više od 90 godina ta značajna studija ni do danas nije nadmašena mada se nakon nje pojavio velik broj rasprava, članaka i priloga o spomenicima Isse. Dapače, nedavno je u Padovi izdano fototipsko izdanje ove temeljne studije, do kojega nisam uspio doći²¹. Brunšmid je tu prvi put objavio veoma oštećeni natpis iz kojeg proizilazi da se otok zvao i Jonijev otok²².

U isto vrijeme kad i Brunšmid i don Frane Bulić objavljuje nekoliko radova o Issi. Prvenstveno su to natpisi, grčki i rimski, njih 17, zatim cigle s natpisima, rimska koštana ulaznica za teatar²³ i prehistorijski nalazi iz grobova na mjestu Kopačina južno od zaseoka Talež u unutrašnjosti otoka.

U to vrijeme Petar Dojmi, sin liječnika Lovre Dojmija iz Visa, počeo je uzgajati palme pa je u dolcu južno od Mole bonde izgradio park i rasadnik koji je ukrasio natpisima, kapitelima, stupovima i dekorativnim ulomcima što je sve

²¹ Koliko mi je poznato, akademik Duje Rendić-Miočević je najavio corpus issejskih grčkih natpisa, a Emilio Marin je nedavno u dva navrata objavio 21 novi i neobjavljeni natpis iz Isse (Cambi N., Kirigin B. i Marin E. 1981, 71-80; Kirigin B. i Marin E. 1985, 57-72) dok će P. Visonà uskoro objaviti corpus issejskog novca.

²² Ovaj natpis, zatim povjesni izvori uglavnom temeljeni na Teopompu (Jonije je Ilir, vladar, rodom iz Isse) te novi sa legendom IONIO za koje se smatra da su najstarija emisija issejske kovnice, ukazuju da se radi o osnivaču grada, heroju koji je štovan kao kult u Issi. O tome su u novije vrijeme pisali Katičić (1973) i Nikolanci (1976, 160-163; 1989). Nije isključeno stoga, da na prostoru antičkog grada možemo očekivati ostatke kultnog mjesta gdje se štovao Jonije.

²³ U foto arhivu Arhiva Dyggve u Splitu sačuvan je snimak jedne druge tesere, vjerojatno iz zbirke Zanella.

za vrijeme 2. svjetskog rata nestalo. N. Dojmi je vršio i iskopavanja dviju kamenih gomila na brdu Sv. Andrija i Bratosavac povrh mjesta Visa²⁴.

Između 1874. i 1876. godine na Palagruži se gradio svjetionik i tom prilikom otkriveni su prehistorijski kremeniti noževi i strelice, zatim dva rimska natpisa, starokršćanska svjetiljka i drugi predmeti o čemu su iscrpnije izvjestili Marchesetti i Burton, a sto godina kasnije i Nikša Petrić (1975).

ISTRAŽIVANJA NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

S kraja 19. stoljeća posebno je značajan rad Višanina don Apollonija Zanelle (1829-1907), koji je dosad objavio najpotpunije podatke o istraživanjima rimskog teatra na poluotoku Prirovu²⁵, zatim o rimskim termama (sl. 5) gdje je vršio iskopavanja 1895. god. (prva nakon Š. Ljubića)²⁶, te o nalazima grobova na Martvilu, Gradini i na Prirovu. U Arhivu Dyggve u Splitu (sig. 155/3 B) čuva se i jedan crtež (sl. 6) sa iskopavanja nekog objekta u dnu Gradine u blizini termi koja su započeta 26. 6. 1901. godine. Don Apollonije Zanela, član bečke Centralne komisije za istraživanje i konzervaciju antičkih spomenika, stvorio je i malu ali vrijednu arheološku zbirku koju je AMS uspio osamdesetih godina 20. st. dijelom otkupiti od njegovih nasljednika, a dio njegove rukopisne ostavštine dospio je u Centar za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara zahvaljujući maru Nike Dubokovića-Nadalinija²⁷.

²⁴ Arhiv E. Dyggvea sig. 122 B. Ovaj podatak navodi i Gabričević (1958, 107, bilješka 5). Gomila na Sv. Andriji, za koju se navodi da je na koti 296, bila je promjera 10 m i u njoj su nađena tri groba s nešto priloga i jednom fibulom "ad arco pieno", uništena je gradnjom jedne zgrade. Druga gomila za koju se navodi da je na koti 270 i da je izrađena u formi trokuta, vjerojatno je ona na brdu Bratosavcu i na njoj se vide ostaci tipičnog groba za zgrčeni pokop.

²⁵ Zanela 1893. O istraživanjima ovog teatra postoje i drugi izvještaji koji se čuvaju u arhivu Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu: vidi spise br. 19 za 1907. godinu, zatim br. 112 za 1911. i br. 24 za 1913. Pored ovoga u Arhivu Dyggve u Splitu čuvaju se njegovi arhitektonski crteži tlocrta, presjeka i detalja ovog teatra pod brojem 138/14 - 17. Zanellin rad preveo je B. Gabričević (1981, 53-65).

²⁶ U Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Splitu postoje spisi o znatnim istraživanjima ovog lokaliteta u 1904. i 1905. godini koja mi nisu bila poznata sve do 1990. Na jednoj fotografiji sa terma vidi se da je tu bio i grob u amfori (zasad jedini takav poznat u Issi). Vidi spise: br. 49, 51, 52 i 59 za 1904. godinu, br. 33 za 1905, br. 19 za 1907, br. 24 za 1913. i br. 53 za 1981. U Arhivu Dyggve u Splitu čuvaju se crteži, vjerojatno A. Zanelle, sa istraživanja termi u 1895. godini (sig. 135/2 B).

²⁷ PETRIĆ, N., Izuzetne vrijednosti - Apollonije Zanela o spomenicima Isse, Slobodna Dalmacija, Split 23. 3. 1983, 6. Ove dokumente sam samo nakratko vidio. Trenutno su kod Nikše Petrića.

Neposredno prije nego što je Zanella umro, tadašnja vlast na Visu i uz potporu don Frane Bulića, pokušala je okupiti njegovu arheološku zbirku te zbirke obitelji Dojmi i Serafina Topića u namjeri da se osnuje muzej. Arhitekt Bezić izradio je i projekt nove zgrade na Martvilu, a 14. 5. 1905. o svemu je napravljen zapisnik što su ga potpisali načelnik Serafin Topić, braća Lovre i Petar Dojmi Delupis, Petar Marasović, don Apollonije Zanella i konzervator don Frane Bulić, no, nažalost, ta se ideja nije nikad ostvarila²⁸. Bulić je i dalje inzistirao da se oformi muzej, osobito kada se obnavljao samostan na Prirovu, ali u tome nije uspio²⁹. Zbirka brodovlasnika Topića netragom je nestala u Trstu, a dio zbirke Dojmi uspio je nakon 2. svjetskog rata nabaviti AMS zahvaljujući maru Cvite Fiskovića i Stjepana Gunjače, ali nažalost bez popisa. No za vrijeme 2. svjetskog rata dobar dio spomenika odnijeli su saveznici (sl. 7) dok su izvanredna Dojmijeva biblioteka i arhiv bili spaljeni.

ISTRAŽIVANJA U 20. STOLJEĆU

Za razliku od druge polovine 19. stoljeća, u prvoj polovini 20. nije zabilježen bitan napredak u arheološkim iskopavanjima niti u topografiji antičkog grada a ni otoka. No u tom razdoblju pojavila se Lebzelterova analiza dviju lubanja iz grobova u Issi. On je objavio i skicu tlocrta Isse koju je izradio M. Abramić, sa označenim mjestima za nekropolu, gdje se vidi da se pored Martvila nekoliko grobova nalazi i u dnu uvale Stonca, (vjerojatno od latinskog *Statio navalis*, *Porto Inglese* kako se ova uvala zove nakon engleske okupacije) a u tekstu navodi Abramićevo priopćenje da su grobovi nalaženi neposredno uz sjeverne i istočne bedeme. Iz tog perioda važna je sinteza o Issi Maxa Flussa objavljena 1931. u glasovitoj "Pauly Wissowa Real-Encyclopädie" gdje je dan pregled antičkih pisanih izvora, arheoloških ostataka i njihovih interpretacija do tih godina. Druga studija je djelo engleskog arheologa R. L. Beaumonta "Greek Influence in the Adriatic Sea Before the Fourth Century B.C." gdje su također pretreseni antički izvori i arheološka građa, osobito oni koji se odnose na najranije kontakte Grčke sa Jadranom. Na temelju nalaza korintske i atičke keramike iznio je tezu da je na Visu postojala arhajska grčka trgovačka naseobina. Beaumont ne spori da je Issa sirakuška kolonija, ali iznosi i nove argumente koji ne idu u prilog tezi da je Dionizije osnovao Issu. Beaumontu nisu bili poznati radovi naših gore spomenutih autora, no u svom radu zahvaljuje na pomoći koju mu je pružio, kao i Lebzelteru i Flussu, Mihovil Abramić, tada ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu.

²⁸ Vidi spis br. 33 za 1905. god. u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Splitu. O potrebi javnog muzeja govori i Burton (1879, 165).

²⁹ Vidi spis br. 53 za 1918. u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Splitu i spis br. 27 za 1919. u AMS.

U to vrijeme se na Visu počinje razvijati turizam pa tako Česi otvaraju i svoj hotel u Visu (s istočne strane na samom ulasku u Višku luku, popularno nazvan "Češka vila"). Prema priopćenju Iva Radića, oca našeg kolege Dinka, Česi su inicirali privatna iskopavanja na Martvilu, a otkriveni materijal odnosili u Prag. Tim radovima upravljao je arheolog Papirnik³⁰. Kopali su na sjevernoj strani Martvila na njihovoj parceli i to tijekom dva ljeta 1936. i 1937. Radić navodi kako su iskopali oko 50 grobova, grčkih i rimskih te da je Papirnik, inače senator u češkom parlamentu, vodio dnevnik i fotografirao nalaze.

Nadalje Ivo Radić, koji je tada bio dijete, navodi kako je naučio razlikovati muške od ženskih skeleta, da su grčki grobovi bili niže, a rimske kamene urne u kojima su bile one staklene, više, te da nije bilo grobova od tegula i amfora. Ne postoje međutim podaci o tome što je i koliko toga odneseno, a ni gdje se oni sada nalaze³¹. Abramić (1954, 245) navodi da grčkih vaza iz Isse ima po privatnim kolekcijama u Beču, Budimpešti, Trstu i u Italiji, ali ne daje preciznije podatke.

U vezi brige za arheološke spomenike Isse veoma je važan dopis Frane Bulića Nadžupničkom uredu u Vis iz 1920. godine. Kako je u to vrijeme izgledalo da će Vis pripasti Italiji (Rapalski ugovor) Bulić moli da se "u interesu naših starina i naše povijesti" spomenici prebace u Split³².

³⁰ Nedavno sam na skupu arheologa u Cosenzi u Italiji upoznao prof. dr. Jana Bouzeka koji mi je rekao da je na Visu kopao prof. Čadik koji je doživio tešku sudbinu i pod fašistima i pod komunistima. Rekao mi je da je nešto od arhive sačuvano kod Čadikove kćeri te da će me o tome izvijestiti kada bude mogao.

³¹ Zahvaljujem gosp. Ivi Radiću na ovim važnim podacima.

³² Arhiv AMS, 1920, br. 75, tekst glasi: Strogo konfidencijalno. Štovanomu Nadžupničkomu uredu, Vis. Ako bi taj otok - kako se nagagja - imao poći izgubljen za našu novu Državu, bilo bi dobro, da se na vrijeme sačuvaju oni starinski predmeti, koji su tekom zadnjih decenija bili tu našasti, te se čuvaju djelomice u tomu Župničkomu Uredu, djelomice u Općinskomu Uredu, a djelomice kod privatnika, te prenesu amo, u arheološki Muzej. Ovim se ne nanosi nikakva šteta i nikakva kragja novoj Državi, naime Italiji, koja bi našu imala naslijediti, jer su ovi predmeti našasti djelomice pod bivšom Državom Austro-Ugarskom Monarhijom, a djelomice pod sadašnjom, te nami pripadaju. Mogli bi ostati tu arhitektonski i uresni predmeti, koji se čuvaju u Samostanu Franjevacu u Prirovu, našasti nazad godina u teatru nad kojim je djelomice sagrađen samostan, a to da budu, recimo nekim kazalom, kada bi se eventualno tu kopalo. U interesu naših starina i naše povijesti, potpisani moli najuljudnije Taj Župnički Ured, da bi sasvim povjerljivo izvijestio potpisanoga, da li je i kako ovo izvedivo, da li će vlasnici starinskih predmeta ove darovati ili prodati i uz koju cijenu. Bilo ovako ili onako, bilo bi dobro, da što prije ovi predmeti - dok se je još na vrijeme - budu kojom dobrom prigodom amo poslani. Od Ravnat. Ark. Muzeja Bulić Split 2/V 1920.

Iz jednog drugog arhivskog spisa³³ doznajemo kako don Silvestar Bonačić, župnik u Visu, 1921. izvješćuje Bulića o nalazu jednog groba u Gradini, na crkvenoj zemlji, čiji je svod bio napravljen od pločica koji je propao usljed pritiska velike gomile kamenja povrh groba i koji je “porazbijalo 50 raznih sudova i sudića”, od kojih su neki bili bojani. Zatim navodi da je iza tvornice sardina Gvido Lučić Roki³⁴ također našao grob gdje je pored vaza bila i terekota Dioniza koji se grli sa Bakanticom. Posebno je značajno što Bonačić navodi da se u jednom polju u uvali Stonca našao zakrivljeni hodnik visok 1,5 m sa nečim nalik na prozorčić te da je on mišljenja da se radi o keramičkoj peći.

Iz literature doznajemo da je M. Abramić vršio iskopavanja na Martvilu 1926. godine i da je tom prigodom našao velik broj “svakovrsnih Gnathia vaza, koje se sada nalaze u Arheološkom muzeju” (Lisičar 1950, 41). Drugih podataka o ovim istraživanjima nema.

Oko 1930. na položaju Mola Bonda, vjerojatno u blizini današnje Lučke kapetanije i nekropole, očito luksuznije, a koju je registirao Ljubić (1859, T. III i IV; ovdje sl. 3, A), otkriven je i uništen mauzolej koji je bio ukrašen glavama od štuka, reljefnom štukaturom i sitnim višebojnim mozaikom (Nicolanci 1969, 60, 78-79).

Iz jednog spisa³⁵ doznajemo da Abramić datira teatar na Prirovu u 1. st. n.e.

Neposredno pred 2. svjetski rat započet će Grga Novak (“viški zet”) svoj dugogodišnji rad na istraživanju prošlosti Visa koji će trajati sve do 1968. godine. On uglavnom posvećuje pažnju antičkim povijesnim izvorima koji se odnose na Vis. Ostavio je za sobom nekoliko značajnih priloga: “Kolonizacijsko djelovanje Dionizija Starijeg na Jadranu”, “Issa i isejska država” te monografiju “Vis 1” koja tretira prošlost otoka do 1941. godine. I on je vršio skromna iskopavanja prehistorijskih kamenih gomila kod Komiže i 1936. godine na rimskim termama pri dnu Gradine, ali, nažalost, rezultati tih istraživanja nisu objavljeni. U svojim radovima G. Novak spominje ostatke rimskih gospodarskih zgrada na otočiću Budikovac i u uvali Milna na jugoistočnoj strani otoka (Novak 1952, 11; 1953, 61). Novak je oštro zastupao tezu da je Dionizije Stariji osnovao Issu a ne Lissos

³³ Arhiv AMS, 1921, br. 283.

³⁴ Zbirku Gvida Lučić-Rokija popisao je, vjerojatno između dva rata, M. Abramić (Arhiv AMS-a, nesređeno), a koja je najvjerojatnije završila u Arheološki muzej u Splitu. Zbirka je sadržavala 158 predmeta: uglavnom se radi o vazama, nekoliko terakota (ne spominje se ova navedena od Bonačića), utega, svjetiljaka, 2 tegule s natpisma ABRO i PANSIANA, jedna posuda sa žigom TI IV, mali kameni žrtvenik, željezno koplje, urna i sl. Izgleda da je Gvido Lučić-Roki bio povjerenik Arheološkog muzeja u Splitu između dva rata i da je Muzej često obavještavao pismima o raznim nalazima, cfr. Nicolanci 1969, 84-85.

³⁵ Arhiv AMS, 1930, br. 296.

i to negdje 397. godine pr. K.³⁶. Nakon toga svi domaći autori više ne dovode u sumnju to pitanje, dok strani autori (npr. Gitti 1952, Berard 1957, Woodhead 1970, Braccesi 1977, Graham 1983, Annelo 1980, Vanotta 1991) i dalje drže da je u pitanju Lissos a ne Issa. Dok je Holm (1874, 282) držao da su Issu utemeljile izbjeglice iz Sirakuze, neki poput Hammonda (1986, 479) drže da je Dionizije osnovao Lissos a da je potom pomogao Paranima da osnuju Faros i Issu. Slično mišljenje iznosi i Caven (1990, 150-152).

Novakova zasluga je i to što je uvjerljivo pokazao da Goti nisu uništili Issu kako su to prije njega iznosili mnogi stručnjaci (Novak 1936; 1959).

Između dva rata na Visu je boravio i Ejnar Dyggve koji je napravio detaljniji snimak rimskog teatra na Prirovu a fotografski je snimio Gradinu, Martvilo a osobito ostatke rimskih termi (sl. 8), što je sve sada pohranjeno u njegovu arhivu u Splitu³⁷. Na ulazu u samostan, Dyggve je fotografirao kamenu teatarsku masku koja je uzidana s lijeve strane i do sada nije bila uočena. Dyggve je objavio (1958) skicu tlocrta Isse i njenih kolonija u Trogiru, Stobreču i Solinu.

U periodu 1943-1945 god. potpuno su devastirani vidljivi ostaci rimskih termi u Gradini (sl. 8). Mehanizacija savezničke vojske uništila je sačuvane zidove, teren je nasut i izgrađeno je improvizirano spremište, parkiralište i radionica za popravak borbenih čamaca i automobila³⁸.

ISTRAŽIVANJA NAKON 2. SVJETSKOG RATA

Nakon 2. svjetskog rata Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti inicirala je sistematska istraživanja antičke Isse koja su i započeta 1948. godine pod vodstvom akademika Mihovila Abramića, ravnatelja AMS, ali koja nažalost, nisu nastavljena, što je imalo za posljedicu priličnu devastaciju u idućim godinama. Abramić je te 1948. godine istražio dio nekropole na Martvilu "ugrožen započetom gradnjom fiskulturnog igrališta" ali iz njegova izvještaja nije moguće utvrditi gdje je točno kopao (sl. 9) ni koliko je grobova istražio. U središtu nekropole otkrio je veću keramičku peć (uništena najvjerojatnije 1955.

³⁶ Teško je povjerovati da se to zbilom upravo te godine kada se zna da je Dionizije tih godina bio u sukobu sa Kartagom i da je tek 385, kada je bio u miru sa njom, završio sa osvajanjima Velike Grčke (Hammond, 1985, 470-479; Woodhead 1971, 504).

³⁷ Dio tih fotografija iskoristio je u svom radu B. Gabričević (1958).

³⁸ Sve do 1952. vojska je ovdje držala svinje, konje, slamu, drva i ugljen. Zapadno od ovog prostora vojska je 1951. počela graditi stambenu zgradu. Iskop se bacao na prostor termi gdje se 1955. također bacao iskop sa Martvila. O ovome su me izvjestili mještani, osobito Andro Slavić koji stanuje u susjedstvu. Spominje se i to da su se žene ovdje mazale toplim blatom uz ovdašnji sumporni izvor koji je zabetoniran gradnjom spomenute stambene kuće.

godine)³⁹ te jednu cisternu i ostatke rimskih termi sa mozaikom (danas sačuvano uz sjeverni rub Sportskog centra). Istražio je i dio zapadnih bedema grada (sl. 10), a naveo je da se sa sjeverne strane Prirova u moru uz obalu vide rubovi šest pitosa⁴⁰. Prilikom istraživanja otkrio je jedan fragment grčkog zavjetnog natpisa, a jedan težak mu je sa lokaliteta Odsuh kod crkve sv. Nikole, gdje je otkriveno više grobova, donio ulomak latinskog nadgrobnog spomenika (Abramić 1949, 9-14).

Tih poslijeratnih godina za civilno područje otoka Visa povjerenik AMS bio je Ante Tomić, dok je Mornarica izabrala svog povjerenika za vojnu zonu⁴¹. Tomić je 1950. godine izvijestio AMS da se na jugozapadnoj strani nekropole Martvilo, u jednom vrtu kojeg je vlasnik ustupio za gradnju igrališta, otkrilo nekoliko rimskih urni. Radilo se o četverokutnoj celli (uništenoj) u kojoj je bilo smješteno 7 cilindričnih i 2 pravokutne kamene urne (Nikolanci 1952, 189-191).

Te 1950. godine gospođa A. Zanella, bliski rod Apollonija, dala je AMS 252 antička novčića⁴², a iste godine preneseni su u Split neki kameni spomenici⁴³.

U to vrijeme započeo će Petar Lisičar svoj dugogodišnji rad na proučavanju grčke kolonizacije Jadrana, osobito Korčule. Posebno se zanimao za grčku keramiku na istočnoj obali Jadrana, pa tako i za onu iz Visa. Tipologija i kronologija fine grčke keramike koju je objavio 1975. godine, bit će skoro desetak godina jedina takva sistematizacija u nas.

³⁹ Da je ovo doista bila teška i neprocijeniva devastacija svjedoči podatak da je izgled jedne grčke peći skoro posve nepoznat. Cfr. J. M. HEMELRIJK, A Closer Look at the Potter, u zborniku "Looking at Greek Vases" (uredili T. Rasmussen i N. Splivey), Cambridge 1991, 243. Neznatne ostatke peći iz rimskog doba otkrivene su na Martvilu 1980. godine, Kirigin i Marin 1985. i 1988. Fotografiju unutrašnjosti peći donosi Abramić 1949, T.V.

⁴⁰ Zanimljiv je podatak kod Maude Holbach (1908) koja navodi da bečki muzej vapi za trima velikim brončanim posudama koje leže u moru blizu arene (Prirovo). Prilikom gradnji novijih grobnica na Prirovu (groblje je oformljeno 30-tih godina 19. stoljeća - ranije je bilo oko Gospe od Spilica: Fisković 1968, 258) na tri mjesta otkriveni su također pitosi. O ovome me je izvjestio Pave Tipić zvan Matulo, građevinski poduzetnik iz Visa. Kolovoza 1962. uz svjetionik na Prirovu, jedan je mještanan, dok je tražio školjke, pronašao kameni reljef sa prikazom ratnika u opremi. Reljef se čuva u Muzeju u Visu.

⁴¹ Arhiv AMS za 1953. godinu. M. Nikolanci je mornaričkim oficirima na Visu tada održao predavanje.

⁴² Arhiv AMS, 1950, br. 849 i 988. Gospođa Lina Vujačić-Zanella iz Splita je 1981. (spis br. 268) prodala AMS 4 novčića i 3 gema iz Apollonijeve zbirke. Njena kćer Ranka Galić iz Zagreba posjeduje narukvicu od antičkih gema koju čuva kao uspomenu.

⁴³ Arhiv AMS, 1950, br. 988.

U 1951. ravnatelj AMS Duje Rendić-Miočević, objavio je dva grčka natpisa: znameniti natpis u stihovima posvećen junaku Kaliji za kojeg je mislio (s obzirom na to da je pisan na jonskom dijalektu) da je sa Hvara iako je nađen u Issi, dorskoj koloniji. Rendić datira ovaj natpis u rano 4. st. pr. K., dok ga Moretti (1976) stavlja u kraj 4. ili početak 3. st. pr. K. Drugi natpis koji je objavio Rendić jest onaj gdje stoji da je neki Ktesija posvetio božici Siriji zavjet. U svojim radovima o Issi, a osobito istupima na međunarodnim kongresima, akademik Rendić-Miočević je prilično afirmirao rezultate naših istraživanja grčke kolonizacije Jadrana. Posebno je proučavao grčku Salonu i issejsku naseobinu u Lumbardi na Korčuli.

Nova devastacija issejskih spomenika zbila se 1951. kada je vojska zapadno od termi započela gradnju stambenog objekta⁴⁴. Sjećaju se mještani da se tom prigodom zatrpao izvor tople vode, dok Nikolanci (1977) navodi da su tada bila otkrivena dva groba u kojima je nađena korintska keramika 6. st. pr. K. Vjerojatno u isto vrijeme i na istom mjestu otkriven je i latinski natpis koji je objavio Rendić-Miočević (1952)⁴⁵, a iz kojeg se vidi da je Druz u priobalju Isse izgradio vojno igralište oko 20. godine po. K.

Iduća devastacija dogodila se 1952. godine prilikom gradnje trafostanice uz južni rub rasadnika palmi, predio koji se zove Đardin, udaljenom od Martvila oko 500 m prema jugu. Tada su se otkrile tri grobnice iz helenističkog perioda od kojih su dvije bile od tipičnih kamenih ploča, a jedna je bila zidana usuhu i oblijepljena glinom. Nalazi su dijelom sačuvani, a dijelom razneseni od mještana (Nicolanci 1952, 191-192).

Godine 1960. prilikom postavljanja stupova za prijenos električne energije na sjevernom vrhu poviše uvale Stonca otkrivena je jedna obiteljska grobnica iz helenističkog razdoblja i jedan mali grob bez nalaza, dok je jugoistočno odavde 1963. istražena gomila, za koju se pretpostavljalo da je prethistorijska, promjera 15-20 m, također bez nalaza (Rapanić 1967).

Upravo ovi podaci govore o tome da se u 3. stoljeću pr. K. pokapalo dosta izvan poznatih nekropola uz zapadne i istočne bedeme grada. Prema kazivanju mještana dva groba sa helenističkim materijalom otkriveni su 70-tih godina i na položaju Stagnja u samom centru današnjeg mjesta Vis no nisu bili dokumentirani, a materijal se čuva u privatnom vlasništvu.

NEKROPOLA NA MARTVILU

Spomenuo sam već zlu sudbinu koja prati ovu nekropolu koju je Ljubić prvi istraživao a zatim i Abramić, te Česi koji su je pljačkali prije 2. svjetskog

⁴⁴ Arhiv AMS, 1951, br. 454.

⁴⁵ O ovome nalazu je AMS izvjestio pismom od 13. 8. 1952. povjerenik A. Tomić. Arhiv AMS, 1952, br. 644.

rata, a naši ljudi odmah poslije rata. Ponovna brutalna i neprocjenjiva devastacija dogodila se 1955. godine kada je uništen velik broj helenističkih i rimskih grobova na Martvilu prilikom gradnje nogometnog igrališta (Nicolanci 1969; Kirigin 1985). Tada je uništena i velika keramička peć i dobar dio rimskih termi, čiji su se tragovi sačuvali u sjeveroistočnom uglu igrališta. Devastacija ove nekropole odjeknula je u tadašnjem tisku i u časopisima: "Pod otkopanim slojevima naplavljene zemlje zabijelile su se isejske grobnice, pa je trebalo odlučiti: hoćemo li dvije golštange (kojih ima u svakom ovcem našem selu) ili dvije tisuće i više godina staro svjedočanstvo jednog civiliziranog života, koji će, kada bude uokviren mediteranskim čempresom, predstavljati jedinstven kulturni spomenik, značajan ne samo u našim, nego i evropskim relacijama? Bio je to ustvari jedan kod nas prilično čest sukob kulture i fiskulture (a čemu sukob između dva pojma, koji su samo aspekti jednog jedinstva?!), koji se ovog puta završio visokim rezultatom u korist fiskulture" (Gabričević, 1955, 559). Iako te 1955. godine arheolozi nisu mogli izvršiti prethodna istraživanja, iz devastiranih grobova uspjeli su sakupiti prilično nalaza, a što je sve poslužilo Mladenu Nicolanciju da 1969. objavi, ulažući u to golem trud, iscrpan rad o nekropoli na Martvilu, njenom položaju i opsegu, tipovima grobova i nadgrobni spomenika, grobnim skupinama i nalazima u grobovima kao i njihovu interpretaciju. Te rezultate je u kasnijim radovima dopunjavao ili je otvarao nove probleme i to ne samo o Martvilu već i o drugim isejskim temama: na primjer povijesno-mitološkoj o Joniju (1989) za kojeg tvrdi da je bilo Liburn - rodom iz Isse, ili pak onim epigrafskim (1980) gdje je objavio nove natpise i dao nove interpretacije starih, ili pak onih općenitih o prisustvu Grka na Jadranu, odnosno na Visu i njihovim dosezima i utjecajima na lokalno stanovništvo (1976).

Nova devastacija nekropole na Martvilu zaprijetila je 1976. godine kada je lokalni nogometni klub "Naprijed" htio na zapadnoj strani igrališta sagraditi tribine. Intervencijom AMS i službe zaštite radovi su obustavljeni a istraživanja te godine pokazala su da ima još neuništenih grobova. Te iste godine Nenad Cambi, tada viši kustos AMS, izradio je elaborat o istraživanju i prezentaciji ovog preostalog dijela nekropole no skromna financijska sredstva počela su pristizati tek 1979. kada je zbog zauzetosti Cambi prepustio radove potpisano. Izgledalo je da će situacija napokon krenuti u korist struke jer su se skromna sredstva dodjeljivala redovito sve do 1983. kada se zbio svojevrsni obrat, o čemu niže. Nekropola na Martvilu bila je ponovno devastirana 1986. godine kada se na mjestu travnatog nogometnog igrališta sagradio Sportski centar hotela "Issa". Prilikom postavljanja stupova za rasvjetu po sredini igrališta uništene su rimske urne, a uz sjeverni dio ostaci keramičke peći.

Rezultati istraživanja nekropole u 1976., 1979. i 1980. preliminarno su objavljeni od strane N. Cambija, B. Kirigina i E. Marina. Više radova o ovoj nekropoli, posebno o pogrebnom običaju (Kirigin 1985; 1991) te o keramičkim

nalazima objavio je B. Kirigin koji je uspio izdvojiti importiranu i lokalnu produkciju (1983, 10-11; 1984a, 83-86; 1990b; 1992; Kirigin et al. 1986, 27-30, 23-33) a o čemu predstoje daljnje detaljnije analize. Tome se pridružuje i rad Zdenka Brusića (1988).

TERME

Vidjeli smo već da su terme bile poznate Ljubiću, zatim da ih je istraživao Zanella, da su veća iskopavanja bila 1904. i 1905., da ih je fotografski snimio Dyggve (npr. sl. 8)⁴⁶, te što se s njima dogodilo za vrijeme rata i 1951. godine. Međutim, u priobalju Gradine ponovno se zbila devastacija 1957. kada je JNA počela graditi stambene objekte, ovaj put uz dozvolu (!?!?) nadležne službe zaštite, na položaju termi (kat. čest. 7078) koje su bile poznate svima, ali se nisu vidjele jer su ih saveznici u ratu poravnali i pokrili zemljom. Nakon što je uslijedila zabrana gradnje, AMS je poduzeo zaštitna iskopavanja 3.10. da bi do 22. 10. istraživanja pokazala da se radi o poznatim termama sa mozaicima. Izdana je potom zabrana gradnje na toj parceli, a u Visu je Narodni odbor 18.11. sazvao nadležne ustanove (AMS, Konzervatorski zavod za Dalmaciju, Urbanistički biro za Dalmaciju i Komandu JRM) koji su formirali komisiju, čiji rad mi nije poznat, ali je imala zadatak da razmotri pitanje daljnje gradnje unutar arheološke zone. Očito je izdana zabrana gradnje na tom mjestu, ali je dozvoljena gradnja odmah istočnije (!?!?), odnosno opet unutar antičkog grada i to na prostoru gdje je najvjerojatnije bila agora grčkog polisa, a potom forum rimskog opiduma⁴⁷.

Vjerojatno osjetivši da prijeti još veća devastacija Isse, osobito njenog priobalnog dijela, ravnatelj AMS, Branimir Gabričević 1958. objavio je opširni "Arheološko-povijesni prilog za urbanističko-regulacionu osnovu grada Visa". Tu je donesen dotad najpotpuniji pregled povijesti antičke Isse, detaljna topografska analiza i interpretacija arheoloških ostataka a i najpotpuniji tlocrt antičkog grada, te su dani prijedlozi za suvremeno vrednovanje arheološkog područja Isse. Koliko su radovi Grge Novaka doprinijeli boljem poznavanju antičke povijesti otoka, toliko je studija Gabričevića doprinijela boljem poznavanju arheološke baštine Visa.

Ponovno su pod Gabričevićevim vodstvom istraživanja kompleksa termi obnovljena 1961. godine i trajala su od 12. 6. do 26. 7. a nastavljena su kroz

⁴⁶ S kraja prošlog i početkom ovog stoljeća tiskano je i nekoliko razglednica na kojima su prikazane ruševine termi. Najbolju kolekciju ima Pavo Tipić zvan Matulo iz Visa.

⁴⁷ Vidi spise br. 4304/57 i 2450/57 u Urbanističkom zavodu za Dalmaciju u Splitu, te u Arhivu AMS spise pod brojem 985/57, 1008/57, 1010/57, 1013/57, 1013/57, 1022/57, 1084/57, 1181/57, 1211/57, te spis Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu br. 1018/57 i NOO u Visu br. 4648/57.

dobar dio 1963. godine, kada je postavljena betonska ploča u prostoriji G gdje je mozaik s meandrom. Iskopavanja ispod tog mozaika ukazala su na ostatke ranijih termi te je bilo odlučeno da se i oni prezentiraju (Gabričević 1958; 1963; 1968). Iste godine Gabričević je sa službom zaštite i Odjelom za povijest graditeljstva Urbanističkog biroa u Splitu sastavio elaborat "Prijedlog uređenja antičke Isse" gdje je glavna tema bila "iskapanje i konzervatorsko uređenje velikih javnih termi (na čemu se već radi)...". Druga akcija koja je bila predviđena tim elaboratom bila je vezana uz istraživanje i prezentaciju perimetralnih bedema, ali ništa od toga idućih godina nije realizirano!

Gabričević je tek 1969. nastavio rad na termama u trajanju od 10 dana i s ciljem da se utvrdi odnos termi sa susjednim antičkim objektima i ulicama. Radovi na termama nastavljeni su u manjem obimu 1984. i 1985. (Kirigin, 1986, 124-125), da bi opet bili prekinuti sve do 1990. godine⁴⁸.

U 1968. godini Gabričević je objavio opširan rad "Antički spomenici otoka Visa" gdje je više pažnje posvetio pojedinačnim arheološkim cjelinama i nalazima počevši od arhajskog pa do kasnoantičkog perioda. U tom radu detaljnije se pozabavio ostacima bedema, gradskih ulica, termi, teatra, trijema, stambene arhitekture, nekropolom i nalazima u grobovima, zatim kamenom i brončanom plastikom, natpisima i novcima. Donijeta je i nova skica tlocrta Isse s ucrtanim položajem pojedinih nalaza, nešto drugačijom od one koju je objavio 1958. Gabričević je uočio da je Issa na prijelazu iz stare u novu eru doživjela znatne urbanističke promjene u priobalnom dijelu: trijem, igralište, terme, teatar za koga pomišlja da bi mogao ležati na ostacima ranijeg.

SIMPOZIJ U HVARU 1968. GODINE

U Hvaru su Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i Hrvatsko arheološko društvo organizirali međunarodni simpozij "Prethistorija istočne jadranske obale i grčka kolonizacija", gdje su Nikolanci, Novak, Rendić-Miočević, Gabričević i Suić održali referate u kojima se donose novi podaci o Issi i njenim naseobinama u Lumbardi, Trogiru, Stobreču i Solinu. Novak uglavnom ponavlja svoje ranije stavove, Nikolanci objavljuje nepoznate arhajske nalaze sa Visa, Gabričević raspravlja o urbanističkoj organizaciji Isse i njenih naseobina na kopnu, Rendić-Miočević rezimira svoja kratkotrajna iskopavanja cisterne na vrhu Koludrta u Lumbardi, a Suić donosi novu interpretaciju grčkog natpisa iz Salone vezanog uz issejsko poslanstvo Cezaru u Aquleiu. Za vrijeme simpozija bio je organiziran i izlet na Vis uz nezaboravno vodstvo B. Gabričevića⁴⁹.

⁴⁸ Dokumentacija o ovim termama, kao i pokretni arheološki nalazi čuvaju se u AMS.

⁴⁹ Spomenuti radovi objavljeni su u VAHD 68, 1973.

STALNA IZLOŽBA I IZGRADNJA HOTELA "ISSA" 1983. GODINE.

Spomenuo sam već kako se početkom stoljeća don Frane Bulić zalagao za to da se na Visu osnuje muzej i kako mu to nije pošlo za rukom. Daljnji pokušaj je bio kada se na Visu pripremala proslava 20. godišnjice dolaska maršala Tita na Vis, no tada je B. Gabričević uspio samo toliko da je u zgradi "Baterija" napravio prigodnu izložbu arheoloških spomenika stare Isse. Novi pokušaj zbio se 1974. godine kada je Općina Vis zajedno sa AMS-om, Regionalnim zavodom za zaštitu spomenika kulture u Splitu i arhitektom Đukom Kavurićem iz Zagreba pristupila izradi elaborata "Muzej historije otoka Visa i Muzej historije vinarstva otoka Visa" koji je imao biti smješten na katu i u podrumima zgrade "Baterija" (u prizemlju je bio smješten Muzej narodne revolucije). Kavurić je izradio idejni projekt, no sve je nakon toga stalo.

U 1983. godine AMS je u zgradi "Baterija" u Visu postavio stalnu izložbu "ISSA - otok Vis u helenističko doba" sa preko 250 eksponata i tada je sa Općinom potpisan Samoupravni sporazum o radu i financiranju više arheološke zbirke i njenog kustosa, koji, nažalost nikad nije ostvaren⁵⁰. Eksponate za izložbu posudili su i privatni kolekcionari. Posebno je bila vrijedna posudba dijela numizmatičke zbirke Pave Tipića zvanog Matulo iz Visa⁵¹, te dio zbirka Ante Zankija iz Komiže koja se odnosi na prehistorijske predmete iz jedne spilje povrh Komiže. Izložba je imala i turneju po tadašnjoj Jugoslaviji u 1984., 1985. i 1986. godini a bila je prikazana u Splitu, Zagrebu, Beogradu, Dubrovniku, Ljubljani i Puli.

Niti mjesec dana nakon svečanog otvaranja izložbe u Visu, i obećanja da se Martvilo 1955. više neće ponoviti, došlo se sa izvedbenim projektom gradnje hotela na položaju Vlaška njiva, izvan gradskih bedema a unutar arheološke zone uz more na sjeveroistočnoj strani, a o čemu služba zaštite uopće prethodno nije bila obaviještena! Nakon teških pregovora uspjelo se u tome da se izvrše zaštitna iskopavanja na tlocrtu zgrade hotela, gdje je kroz 8., 9., 10. i 11. mjesec, usporedo sa izgradnjom hotela, istraženo 247 grobova od ranog helenizma pa do 3./4. st. po. K. (Kirigin 1984). Ni ova akcija nije mogla proći bez težih posljedica. Za vrijeme gradnje hotela nasuta je antička obala ispred njega, što je bilo protivno dogovoru, a također bez istraživanja sagrađen je iza hotela kolektor za sunčevu energiju. O gradnji hotelskog "plažnog objekta lake konstrukcije", na položaju Kanarija 1984. godine već je bilo spomena. Nakon toga između sjevernih bedema i hotela, gdje su očito antički grobovi i to oni najstariji, sagrađeni su tereni za mini golf na što, nakon našeg upozorenja,

⁵⁰ Arheolog Dinko Radić, Višanin, bio je 1985. godinu dana kustos-volonter ove zbirke. Zbog nerazumijevanja lokalnih vlasti preselio se u Velu Luku gdje uspješno rukovodi tamošnjom arheološkom zbirkom.

⁵¹ Tipić je 1989. povukao svoje eksponate sa izložbe.

služba zaštite nije reagirala. Treba navesti i to da pokretni arheološki materijal sa zaštitnih iskapanja 1983. još uvijek nije obrađen jer sredstva za to, iako stalno obećavana, nisu dana.

HIDROARHEOLOGJA

Početakom 60-tih godina u Hrvatskoj se počinje razvijati hidroarheologija, a već 1962. vršena su rekognosciranja u uvali Stončica na Visu, a 1969. i 1970. rekognoscira se antička luka Isse, otočić Host, hrid Krava, ponovno Stončica, zatim uvale Dobra luka, Stenjalo i Rogačić. U 1972, 1973. i 1977. godini N. Cambi, koji je rukovodio i ranijim akcijama, započeo je i dovršio istraživanje brodoloma u uvali Vela Svitnja zapadno od Viške luke, gdje je otkriven jedan od rijetkih neopljačkanih brodova sa teretom od preko 600 amfora tipa Lamboglia 2 (Cambi 1972; 1989) iz druge polovine 2. st. pr. K., nažalost još uvijek neobjavljen kao cjelina.

Iscrpnije podatke o ovim i drugim hidroarheološkim nalazištima na Visu dao je Dasen Vrsalović (1979), a u novije vrijeme Marijan Orlić, Mario Jurišić, Goran Protić i Irena Radić, a u najnovije Zdenko Brusić i Smiljan Gluščević. Dosta podataka za Vis i viški arhipelag iznio je ronilac Tonko Borčić-Bako iz Komize koji ima i vrijednu zbirku arheoloških nalaza iz mora. Iako će biti potrebno izvršiti detaljniju analizu materijala izvađenog iz mora, može se reći da je većina nalaza iz perioda kada je Issa slobodni grad (4.-1. st. pr. K.), no nalaza ima sve do ranobizantskog razdoblja.

PREHISTORIJA, KASNA ANTIKA I STAROKRŠĆANSKI PERIOD, RANI SREDNJI VIJEK

Na početku sam naveo da su ovo najslabije poznata razdoblja u povijesti viških otoka. Pregled stanja istraženosti prehistorijskog razdoblja i nove nalaze dao je rano preminuli Frane Buškariol u radu koji nije publiciran (1982). Buličeve nalaze iz 1906. obradio je G. Protić (1985), a opis nalaza iz spilje Krajicine kod Okjucine dao je Dinko Radić (1986), a one iz spomenute spilje povrh Komize i sa otoka Sveca dao je B. Kirigin (1983, 5; 1986, 19-20), dok sam nalaze sa Palagruže već ranije spomenuo. Pored ovih spilja registrirane su do 1992. 4 gradine i 8 prehistorijskih gomila, što svakako nije potpun broj.

O kasnoantičkom periodu svjedoči samo utvrda na otoku Svecu (vidi niže) i hidroarheološki nalazi ranobizantskih amfora, dok o starokršćanskom periodu zasad na otoku nema materijalnih dokaza, izuzmemo li jednu afričku svjetiljku iz zbirke Dojmi (sl. 11) i Farlatijev navod (1751, 470) da se u Visu nalaze ranokršćanske katakombe. Šturi su i antički pisani izvori toga doba: Ravenat (V 24) otok naziva ISIA.

Za rani srednji vijek također nema materijalnih podataka za otok Vis, dok je na otoku Svecu zabilježen jedan ulomak pleterne skulpture (Fisković 1968, 152), a na otoku Biševu poznata je crkva sv. Silvestra iz sredine 11. stoljeća (Fisković 1968, 150; Klaić 1971). Pisani izvori su također šturi. Jedan natpis u Musteru u Komiži spominje da je u Komiži 850. osnovana benediktinska opatija sv. Nikole (Boglić 1873, 38), ali je to opovrgao Fisković (1968, 74-90). Otok je vjerojatno bio izgubljen za Neretljane u trećem deceniju 10. stoljeća u inače "pobliže nepoznatom sukobu između neretljanskog i srpskog kneza Petra Gojnikovića" (Klaić 1971, 214-215). Sredinom 10. stoljeća Porfirogenet naziva otok IES i napominje da njime ne upravljaju Neretljani, a Ivan Đakon, tajnik mletačkog dužda Petra II. Orseola, navodi da je prigodom pohoda na Hrvate i Neretljane 997-998. zapovjednik Badovarije "osvajajući jedan njihov grad, koji se zvao Issa, u Veneciju odveo zarobljenike oba spola"⁵².

MANJA ISKOPAVANJA

Tijekom radova na Martvilu u 1982. godini objavljeno nam je da u Velom Zlopoju u kavi, odakle se vadi pijesak, prijeti uništenje ostataka jedne antičke cisterne koja je očito u sklopu gospodarske zgrade udaljene oko 200 m. Istraživanja su pokazala da se radi o cisterni iz kasnohelenističkog razdoblja (Kirigin et al. 1986, 38). Predstoji potpunija objava ovog dvodnevnog istraživanja. Nakon tih iskopavanja preostali ostaci uništeni su od strane mještana.

REKOGNOSCIRANJA

U novije vrijeme Nikša Petrić je 1975. obišao otoke Palagruže i o tome objavio izvještaj u kojem je rezimirao i ranija istraživanja. Za vrijeme zaštitnih arheoloških iskopavanja u Issi 1979.-1990. (uz pauzu od 1984. do 1989), ekipa AMS i njeni suradnici povremeno su obilazili nepoznata ili malo poznata nalazišta. Tako je 1980. napravljen jednodnevni obilazak otoka Sveca koji je urodio otkrićem utvrde iz Justinjanovog perioda, jedne rimske vile, a doznalo se od rijetkih stanovnika i ribara dosta podataka o podvodnim nalazima (Kirigin i Milošević 1981). Sličan obilazak napravljen je 1981. na otoku Biševu gdje je u prozoru apside crkve sv. Silvestra otkriven ulomak grčkog nadgrobnog spomenika sa imenom nekog Teodorosa. Uz tu apsidu nalaze se zidovi sa hidrauličnom žbukom koji upućuju možda na antičko razdoblje (nepublicirano). Mještani Biševa sjećaju se da se kod gradnje igrališta južno

⁵² Rački 1877, 424-425; Novak 1961, 75. Ostanke iz ranog srednjeg vijeka svakako treba tražiti u Velom Selu (danas Poselje), koje je starije od Kuta i Luke (Fisković 1968, 91-92).

od crkve otkrilo grobova u amforama. Zapadno od crkve nailazi se na veću koncentraciju antičke keramike, a u uvali Porat otkiveni su ulomci helenističke keramike.

Rekognosciranjima su više pažnje posvetili Vid Biličić, D. Radić, F. Buškariol i B. Kirigin, ali su sustavna rekognosciranja započeta tek 1992. i 1993. godine u sklopu međunarodnog projekta "Jadranski otoci". Treba spomenuti otkriće antičkog kamenoloma u uvali Srebrena. To su otkrili arheolozi Biličić i Radić (1990), autori koji su na otoku Visu dosad registrirali desetak prehistorijskih (gomile, gradine i spilje) i 60 antičkih nalazišta⁵³, mahom gospodarskih imanja iz kasnohelenističkog i rimskog perioda, što nadopunjuju i podaci sa hidroarheoloških reambulacija, o čemu sam već govorio. Pokušavalo se otkriti i ostatke antičkog katastra - centuriacije - na otoku o kojem govori Schmiedt (1979, 186-187), to jest da Vis ima ostatke od 32 strige koje su duge oko 700 m, no tome se, dosad, nije ušlo u trag. Ako i postoji, on bi jedino mogao biti u Velom Poju gdje ima oko 500 ha obradive površine, ali ni sačuvani katastar ovog polja iz sredine 18. st. (Kasandrić 1982, 71)⁵⁴ ne pokazuje antičke tragove.

LUMBARDA, TROGIR, STOBREČ I SOLIN

Nema sumnje da je na ova četiri punkta Issa imala svoje naseobine koje nisu imale potpunu samostalnost i bile su vezane uz maticu politički i ekonomski. Iz tih razloga nemoguće ih je izdvojiti iz ovog pregleda. No da ne bi ulazio u detalje, skrenut ću pažnju na najvažniju literaturu koju navodim u bibliografiji.

Lumbarda

Za poznavanje Lumbarde na otoku Korčuli, koja je vjerojatno utemeljena negdje oko 300. godine pr. K., treba konzultirati radove Lisičara (1951), L. Margetića (1971), Woodheada (1971), Jajlenka (1971), Rendića-Miočevića (1965; 1973), Kirigina (1985; 1990, 311 i tamo navedenu stariju literaturu) te najnoviju iscrpnu analizu Lombarda (1993). Značajan rezultat postignut je u pogledu datacije znamenite Lumbardske psefizme koja je zahvaljujući D. Rendiću-Miočeviću datirana u 3. a ne u 4. st. pr. K. kako se do tada (1965) mislilo. Ovaj natpis izaziva veliku pozornost i u novije vrijeme pogotovu među inozemnim stručnjacima (Graham, Masson, Fraser, Lombardo, Cahill). Ostaci naseobine, osim cisterne na vrhu brijega Koludrt i nekoliko grobova pred crkvom sv. Ivana, nisu nađeni.

⁵³ Topografija arheoloških nalazišta na otoku Visu, Biševu, Svecu i Palagruži bit će objavljena u drugom svesku projekta "Jadranski otoci" (BAR IS).

⁵⁴ Originalna skica ovog katastra nalazi se u arhivu Ive Kasandrića u gradu Hvaru.

Trogir

Za novije radove o grčkom Trogiru vidi radove Cambija (1980), Babića (1984), Kirigina (1990) i Suića (1991).

Stobreč

Za grčki Stobreč vidi radove A. Faber (1983) i Kirigina (1990). Za pretpostavku da je grčki Epetij imao i svoju choru vidi rad Stančića i Katića (1990).

Solin

O grčkoj Soloni pisali su Rendić-Miočević (1975), Suić (1973) i Kirigin (1990), mada čvrstih arheoloških dokaza nema (Clairmont 1975, 1-7).

GEOGRAFIJA, GEOLOGIJA, FLORA I FAUNA

Za svakog arheologa od posebne su važnosti podaci koje pružaju geografija, geologija, botanika i zoologija. U priloženoj bibliografiji o ovim temama pisali su A. Fortis, Marchesetti, S. Rutar, A. Cvitanić, F. Koch, Ž. Miliwojević, G. Novak, Anonimus 1977. i Geografija SR Hrvatske iz 1974. godine.

ISSA U LITERATURI U 20. STOLJEĆU

Prema bibliografiji koju donosim u drugom dijelu ovog rada, o antičkoj Issi pisali su u prvoj polovini 20. stoljeća, pored onih koje sam već spomenuo, još i Stockert, Wilhem, Patrignani, Holbach, de Sanctis, Daicovici, Glots i Cohen, Koch, dok su u drugoj polovini od domaćih pisali bez novih podataka, ali u sklopu širih tema, Batović, Čače, Degmežić, Faber, Stipčević, Šasel i Zaninović. Od stranih autora više prostora Issi posvetili su Braccesi, Derow, Gruen, Visonà, Wilkes, Fraser, Masson, dok Issu spominju Alföldy, Berard, Chevalier, Gorini, Finley, Hammond, Stroheker, Wileken i Zippel, i to uglavnom na temu antičke povijesti, epigrafije i numizmatike.

OBRADA NALAZA

Većina pokretnog arheološkog materijala nalazi se u AMS. Dosad su obrađene ljudske kosti sa nekropola na Martvilu i Vlaškoj njivi (dr. Živko Mikić, nepublicirano), zatim je pripremljen za tisak katalog terakota (Bruna Nardelli). O pripremi za tisak korpusa grčkih natpisa (E. Marin) i issejskog novca već sam govorio (Visonà), dok je u pripremi obrada nalaza sa Vlaške njive (B. Kirigin i B. Đurić) i objava rezultata sa iskapanja na Martvilu u 1981. i 1982. godini. Također, priprema se i rad sa terenskih rekognosciranja otoka Visa te o cirkulaciji antičkog novca na Visu (Visonà i Bonačić-Mandinić).

DOKUMENTACIJA

Značajan napredak za poznavanje i daljnje proučavanje ostatka antičkog grada učinjen je 1984. godine kada je izrađen geodetski snimak arheološke zone u mjerilu 1:1000, doraden 1990. godine. Tehnička, foto, dia i pisana dokumentacija čuva se u AMS. Izvještaji o radovima u 70-tim, 80-tim i za 1990., 1992. i 1993. godinu poslani su Republičkom SIZ-u, odnosno Fondu kulture, Republičkom i Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture i Općini Vis.

EPILOG

Iz ovdje prezentiranog pregleda istraživanja vidljivo je da je prostor antičkog grada ugrožen, da je dosta toga uništeno, da je još dosta neobjavljenog materijala, i da nije bilo sistematskog dugogodišnjeg i redovito financiranog rada pa makar i u skromnim obrocima (sl. 12). Slično se može reći i za ostali dio otoka Visa i njegovog arhipelaga. Ipak, za razliku od drugih dijelova Dalmacije baština Visa više je zapuštena nego devastirana.

U 1984. godini Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Splita izradio je Popis nepokretnih spomenika otoka Visa gdje se na stranicama 15 - 17 daje opis antičke Isse koji završava: "Arheološko područje Isse posebno je definirana arheološka zona najvišeg značaja i zaštićena je kao spomenik kulture".

U 1988. godini Urbanistički zavod Dalmacije iz Splita izradio je Prostorni plan općine Vis do 2000. godine, gdje se regulira prostor antičkog grada i poluotoka Prirova. Taj će plan svakako biti revidiran budući da su odlaskom JNA i stvaranjem samostalne Republike Hrvatske, na Visu nastale posve nove okolnosti, odnosno stvoreni su preduvjeti za revitalizaciju otoka i njegova povratka u normalan život.

Kako je AMS gotovo od svog osnutka 1820. tradicionalno vezan uz Issu, te su njegovi stručnjaci dali najveći doprinos poznavanju viške arheološke baštine, uvidjelo se da je kontinuitet prekinut nakon 1985. godine, iako je AMS redovito slao zahtjeve za financiranje daljnjih radova kako na Martvilu tako i na termama. Nakon nekoliko sastanaka sa odgovornima iz Zagreba, Splita i Visa, AMS, to jest potpisani, je 1990. izradio opširan "Elaborat o stanju i perspektivama istraživanja, konzervacije, restauracije i prezentacije, sa smjernicama za rješenje komunalnih problema i prijedlozima za suvremeno uređenje arheološke zone u Visu", gdje je u sažetom obliku prezentirana i tema ovog rada. Ovaj elaborat prihvaćen je od svih nadležnih institucija u Zagrebu, Splitu i Visu, na sastanku koji je održan u Visu 14. 7. 1990. a o čemu postoji zapisnik⁵⁵.

⁵⁵ Arhiv Skupštine općine Vis br. 293/1-90. (Kirigin, 1990).

Te godine dobijena su znatna sredstava za radove predviđene spomenutim elaboratom, no iduće 1991. nije dobijen niti dinar. Neizvjesno i burno stanje oko odlaska JNA sa Visa, a potom i ratna agresija na Hrvatsku, ipak nije prekinula daljnje radove te su oni nastavljeni 1992. i 1993. a stručno i finacijski poduprli su ih kolege iz Kanade i Engleske u sklopu međunarodnog projekta "Jadranski otoci".

B. BIBLIOGRAFIJA DO 1993. GODINE⁵⁶

(Arheologija, antička i ranosrednjovjekovna povijest, geografija, geologija, zaštita spomenika Isse i njenih naseobina u Lombardi, Trogiru, Stobreču i Solinu.)

KRATICE

- AEM - Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich, Wien
 AP - Arheološki pregled, Beograd (do 1985), Ljubljana (od 1985)
 AI - Archaeologica Iugoslavica, Beograd
 AKOG - Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichts- quellen, Wien
 AMS - Arheološki muzej u Splitu
 APA - Adriatica prae-historica et antiqua (zbornik posvećen Grgi Novaku), Zagreb 1970.
 BASD - Bullettino di archeologia e storia dalmata, Split
 BGI - bez godine izdanja
 GCBI - Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
 JAZU - Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
 JOP - Jadranska obala u protohistoriji. Zagreb 1976.
 NUP - nisam uspio provjeriti
 OHAD - Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
 PPUD - Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split
 RFFZ RDZ - Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio društvenih znanosti, Zadar
 VAHD - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
 VHAD - Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, Zagreb

A B R A M I Ć, Mihovil

- 1917 - Zur Geschichte Salonas, Forschungen in Salona I, Wien 1917, 1.
 1925 - Grčki natpisi iz Solina, VAHD 47-48, 1924-1925, 3-7.
 1938 - Kulturno-historijski pregled do dolaska Slavena, u Naš Jadran, Split 1938, 15-30.
 1949 - Arheološka istraživanja grčke kolonije Isa na otoku Visu, Ljetopis JAZU 55, Zagreb, 1949, 9-17.
 1955 - Raznesene antičke umjetnine, Mogućnosti 4, Split 1955, 245.

A L F Ö L D Y Géza

- 1965 - Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965, passim.

⁵⁶ Prilikom izrade ove bibliografije koristio sam se bibliografijom A. Stipčevića (1977) i bibliografijom koja redovito izlazi u VAHD-u. Ostale jedinice sam sâm sakupio. Neke jedinice nisam uspio provjeriti, a one su označene kraticom NUP. Također, iznimno sam uključio i putopisnu literaturu koje također ima dosta. U bibliografiji sam navodio stranice teksta koje se odnose na Vis. Rijetko sam unio i tekstove koji su objavljavani u dnevnom i tjednom tisku kojih također ima obilato.

ANELLO Pietrina

1980 - Dionisio il Vecchio, I, Politica adriatica e tirrenica, Palermo 1980, 35-79.

ANONIMUS

1782 - 1782 - 1 Novembre - Relazione accademica di Anonimo sull'isola di Lissa, Documenti, Ragusa (BGI), 57-70.

1854 - Studi storici sopra Lissa, Osservatore Dalmato 36, 47 i 49, Zadar 1854.

1878 - Antichità in Macarsca e nel suo litorale, BASD 1, 1878, 188.

1885 - Predhistorički predmeti iz otoka Pelagosa u Dalmaciji, VHAD 7, 1885, 61.

1893 - Predhistorički predmeti na Palagruži, BASD 16, 1893, 112.

BABIĆ, Ivo

1984 - Prostor između Trogira i Splita, Trogir 1984, 45-46.

BATOVIĆ, Šime

1984 - Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique, VAHD 77, 1984, 37-58.

BAUER, Adolf

1895 - Die Anfänge österreichischer Geschichte, Griechische Colonien in Dalmatien, Roms erster illyrischer Krieg, AEM 18, Wien 1895, 128-150.

BEAUMONT, R. L.

1936 - Greek Influence in the Adriatic Sea Before the Fourth Century B.C., Journal of Hellenic Studies 56, London 1936, 163, 176, 188-189, 202-203.

BELOCH, Carlo Giulio

1881 - L'impero siciliano di Dionisio 9, Memorie della Reale academia dei Lincei, Roma 1881. (NUP)

BERARD, Jean

1957 - La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité, L'histoire et la légende, Paris 1957, 274-276.

BERIĆ, Dušan

1958 - Arhivi otoka Visa, Split 1958, passim.

BILIČIĆ, Vid

1993 - Teoretske pretpostavke i mogućnosti nalaza ranokršćanskih objekata na otoku Visu, Hrvatska zora 6, Vis 1993, 5-9.

BILIČIĆ, Vid i RADIĆ, Dinko

1990 - Antički kamenolom u Srebreni na otoku Visu, OHAD 22/2, 1990, 38-39.

BOECKHIUS, Augustus

1843 - Corpus Inscriptionum Graecarum II, Berolini 1843, 12.

BOGLIĆ, Jakov

1873 - Studi storici sull'isola di Lesina, Zara 1873, 38.

BORDONE, Benedetto

1528 - Libro di Benedetto Bordeone nel quale si ragione de tutte le isole, Venezia 1528, 32.

BOŽANIĆ, Joško

1982 - Issa jest, Mogućnosti 3-5, Split 1982, 51-55 (pjesme inspirirane antičkom Issom).

BRACCESI, Lorenzo

1979 - Grecità adriatica, Bologna 1979 (2. izd.), passim.

BRUNELLI, Vitaliano

1878 - Le più antiche tradizioni e colonie greche sulla costa orientale dell'Adriatico, Palestra I, nn. 1 i 2, Zadar 1878.

BRUNŠMID, Josip

1898 - Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien 1898, 20-31, 58-68.

1901 - Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV, VHAD n.s. 5, 1901, 89-92.

BRUSIĆ, Zdenko

1988 - Helenistička reljefna keramika u Liburniji, Diadora 10, Zadar 1988, 34.

BULIĆ, Franc

1885 - Issa (Lissa), BASD 8, 1885, 29.

1892a - Inscrizioni inedite (Issa), BASD 15, 1892, 82, 132-133, 203-204.

1892b - Nomi e marche di fabbrica su teguli, emerci, vasi ed altri oggetti fitilli nel i.r. Museo in Spalato, BASD 15, 133-134.

1892c - Najstarija poviest Dalmacije, Dalmacija. Iz djela Austro-Ugarska monarhija, opisana i ilustrovana, Spljet 1892, 54-66.

1893 - Darovi c.k. Muzeju g. 1892, BD 15, br. 10-11, Split 1893. (ovitak)

1897 - Tessera lusoria di Lissa, BASD 20, 1897, 10-13.

1909 - Oggetti preistorici nell' i.r. Museo archeologico di Spalato, BASD 32, 1909, 42. Isto u: Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien 1906, fas. III i IV, 117.

1929 - Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, Zbornik Matice hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva, Zagreb 1929, passim.

BURTON, Richard Francis

1879 - A Visit to Lissa and Pelagosa, Journal of the Royal Geographical Society 49, London 1879, 151-190.

BUŠKARIOL, Franc

1982 - Stanje istraženosti protohistorijskih lokaliteta otoka Visa, diplomski rad, Split 1982.

CAHILL, Nicholas

1993 - Korkyra Melaina and the Distribution of Land in Greek Colonies, American Journal of Archaeology 97/2, Boston 1993, 345-346.

CAMBI, Nenad

1969 - Sarkofag Gaja Albucija Menippa, VAHD 63-64, 1969, 99-108.

1972 - Vis, uvala Vela Svitnja - brodolom antčkog broda, AP 14, 1972, 80-82.

1973 - Problemi zaštite i smještaja amfora - iskustvo nakon novih podmorsko-arheoloških istraživanja na otoku Visu, Pitanja zaštite hidroarheoloških spomenika kulture na području SR Hrvatske, Zagreb 1973, 106-110.

1980 - Trogir u antici, Mogućnosti 10-11, Split 1980, 950-963.

1984 - Uz izložbu "ISSA - otok Vis u helenističko doba", Mogućnosti 4-5, Split 1984, 448-453.

1989 - Anfore romane in Dalmazia, Amphores romaines et histoire économique - dix ans de recherches, Roma 1989, 311-315.

CAMBI, Nenad - KIRIGIN, Branko - MARIN, Emilio

1980 - Excavations at Issa, Island of Vis, Yugoslavia 1976, 1979 - A Preliminary Report, Rivista di archeologia 4, Roma-Venezia 1980, 83-86.

1981 - Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse (1976 i 1979. god.) - preliminarni izvještaj, VAHD 75, 1981, 81-91.

CAPOR, Matteo

vidi: KAPOR, Matija

CARRARA, Francesco

1905 - Issa - Monografia numismatica, Bollettino di numismatica e di arti della medaglie, Milano 1904, br. 8, 9 i 11, Milano 1905, br. 1, 2, 4 i 5; (posthumno izdanje koje je priredio Luigi Rizzoli). Isto je izišlo kao posebna knjižica u izdanju L. F. Cogliatija u Milanu 1905, 1-24.

CAVEN, B.

1990 - Dionysius I, War-Lord of Sicily, New Haven - London 1990, 150-152.

CHEVALLIER, Raymond

1957 - La centuriazione dell'Istria e della Dalmazia, Bollettino di geodesia e scienze affini 16/2, Firenze 1957, 167-177.

1979 - Les Grecques dans l'Adriatique, Caesarodunum, Bulletin de l'Institut de Etudes Latines et du Centre de recherches A. Piganiol Université de Tours, supp. 34, 1979, passim.

CIRIACO D'ANCONA

1664 - Epigramata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano apud Liburnimam, Roma? 1664?, 23.

CLAIRMONT, Christoph W.

1975 - Excavations at Salona, Yugoslavia (1969-1972), New Jersey 1975, 1-7.

CVITANIĆ, Antun

1968 - Prirodna obilježja otoka Visa, Biševa, Palagruže, Sveca, Jabuke i Brusnika, Viški spomenici, Split 1968, 321-352.

ČAČE, Slobodan

1979 - Prilozi poznavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, RFFZ RDZ 8, 1979, 101-116.

1985 - Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere, Zadar 1985. (doktorska disertacija).

DAICOVICI, Constantino

1932 - Gli Italici nella provincia Dalmatia, Ephemeris Dacoromana 5, Roma 1932, 85-86.

DEGMEDŽIĆ, Ivica

1958 - Tragovi egejske civilizacije u Hrvatskoj, Republika 9, god. XIV, Zagreb 1958, 26-28. (NUP)

DEROW, P. S.

1973 - Kleemporos, Phoenix, Toronto 1973, 118-134.

DE SANCTIS, Gaetano

1916 - Storia dei Romani III/1, Torino 1916, 295-296.

DITTENBERGERO, Giulelmo

1915 - Sylloge inscriptiones graecae I, (3 ed.), Lipsiae 1915, 184-186, br. 141.

DYGGVE, Ejnar

1958 - Grčka kolonizacija u Dalmaciji, URBS, Split 1958, 99-103.

ĐURIĆ, Bojan

1984 - Agathai tyhai, Arheo 4, Ljubljana 1984, 38.

EVANS, Arthur John

1894 - The Adriatic Colonies of Dionysios, u E. A. Freemana "History of Sicily From the Earliest Times to the Death of Agathokles", Oxford 1894, passim. (NUP)

FABER, Aleksandra

1976 - Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, JOP, 1976, 227-244.

1983 - Bedemi Epetiona - Stobreč kod Splita, Prinosi Odjela za arheologiju, Zagreb 1983, 17-32.

FARLATI, Daniele

1751 - Illyricum sacrum I, Venetiis 1751, 15, 470.

FEFELLA, Johannes

1704 - Smaragdus electus aut. Issa Dalmatarum insula felix omnifera, (izgubljeni rukopis) 1704.

FINLEY, Moses I.

1968 - Ancient Sicily, London 1968, 78.

FISKOVIĆ, Cvito

1968 - Spomenici otoka Visa od 9. do 19. stoljeća, PPUD 17, 1968, 61-153. Isto u Viški spomenici, Split 1968.

FLUSS, Max

1931 - Issa, Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie, supp. V, Stuttgart 1931, col. 346-350.

FORTIS, Alberto

1774 - Viaggio in Dalmazia II, Venezia 1774, 162-170.

1984 - Put po Dalmaciji, Zagreb 1984, 244-249.

FRANKFURTER, Salamon

1884 - Epigraphischer Bericht aus Oesterreich, AEM 8, 1884, 169.

FRASER, Peter M.

1991 - The Family Tombstones of Issa, VAHD 84, 1991, 247-274.

1993 - The Colonial inscription of Issa, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité 2, (Actes du IIe Colloque international de Clermont-Ferand 25-27 Oct. 1990), Paris 1993, 167-174.

GABRIČEVIĆ, Branimir

1955 - Bilješke uz arheološke nalaze na Visu, Mogućnosti 7, Split 1955, 558-560.

1958 - Antička Issa, URBS, Split 1958, 105-125.

1963 - Antički Vis (Issa) - prijedlog uređenja, Split 1963. (rukopis elaborata).

1968 - Antički spomenici otoka Visa, PPUD 17, 1968, 5-60. Isto u "Viški spomenici", Split 1968.

1970 - Issa i njezin patron Q. Numerius Rufus, APA, 553-561.

1973 - Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, VAHD 68, 1973, 147-170.

1974 - Bilješke uz Prvi ilirski rat (s posebnim obzirom na našu historiografiju), RFFZ RDZ 5, 1973/74, Napoli 1974, 5-26.

1981 - Neka razmišljanja o teatru u Issi, Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa), Novi Sad 1981, 67-72.

- GITTI, Alberto
1952 - Sulla colonizzazione greca nell'alto e medio Adriatico, *La Parola del Passato* 7, 1952, 161-191.
- GIUSTINIAN, Gianbattista
1553 - Itinerario di Giovanni Battista Giustiniano, u Š. Ljubić, *Commissiones et relatiiones Venetae* 2, *Zagrabiæ* 1877, 220.
- GLAVINIĆ, Mihovil
1875 - *Inscriptionsteine des Museums zu Salona, Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, N.F. 1, Wien 1875, I.
1878 - Aus einem Reiseberichte des k. k. Conservator Mich. Glavinich, *Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, N.F. 4, Wien 1878, XCII.
- GLIUBICH, Simenone
vidi: LJUBIĆ, Šime
- GLOTZ, G. i COHEN, R.
1936 - *Histoire Grecque III*, Paris 1936, 402-404 (NUP).
- GOLDSTEIN, Ivo
1992 - Bizant na Jadranu, *Zagreb* 1992, 22, 40, 49, 147.
- GORINI, Giovanni
1976 - La prima fase della monetazione greca di bronzo in Adriatico, *Rivista italiana di numismatica e scienze affini*, Milano 1976, 7-17.
1976a - Aspetti della monetazione greca nell' antica Dalmazia, *Atti della tornata di studio nel cinquantesimo anniversario della fondazione in Zara (=Atti e memorie della Società dalmata di storia patria 9)*, Venezia 1976, 67-82.
- GRAHAM, A. J.
1983 - *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Chichago 1983 (2. prošireno izdanje), 42-44, xxix:14, 208-209.
- GRANT, M.
1986 - *A Guide to the Ancient World*, 1986, 311-312.
- GRUEN, Erich S.
1984 - *The Hellenistic World and the Coming of Rome II*, Berkeley [i dr.] 1984, passim.
- HAMMOND, Nikolas Geoffrey Lempriere
1986 - *A History of Greece to 322 B.C.*, Oxford 1986. (3. izd.), 470-482.
- HAUSER, Alois
1894 - *Das römische Theater auf der Insel Lissa, Mittheilungen des k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, N.F. 20, Wien 1894, 119-120.
- HEAD, Barclay V.
1887 - *Historia numorum. A Manuel of Greek Numismatics*, Oxford 1887, 268.
- HOLBACH, Maude M.
1908 - *Dalmatia, the Land Where East Meets West*, London-New York 1908, 214-224.

HOLM, A.

1874 - Geschichte Siciliens im Altertum II, Leipzig 1874, 282.

IMHOOF-BLUMER Friedrich

1884 - Griechische Münzen aus dem Museum in Klagenfurt und anderen Sammlungen, Numismatische Zeitschrift 16, Wien 1884, 250-254, 257-259.

JAJLENKO, V. P.

1971 - K interpretaciji dekreta issejcev o razdele zemli kolonistami, Vestnik drevnej istorii 2, Moskva 1971, 9-24.

1982 - Grečiskaja kolonizacija VII-III vv. do n.e., Moskva 1982, 109-134.

JELIĆ, Luka

1897 - Tri nova ulomka grčkog nadpisa iz Dalmacije, BASD 20, 1897, 187-191.

1898 - Najstariji kartografski spomenik u rimskoj pokrajini Dalmaciji, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 10, Sarajevo 1898, 531-559. Isto u Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina 7, Wien 1900, 209.

KAPOR, Matija

1836 - Antichità dalmatiche, Gazzetta di Zara 78, Zara 1836, 310-312.

KATALINIĆ, Ivan

1834 - Storia della Dalmazia I, Zara 1834, 53.

KATANČIĆ, Matija Petar

1827 - Istri adcolarum geographia vetus e monumentis epigraphis, marmoribus, numis, tabellis et commentariis illustrata II, Budae 1827, 2, 27, 30 i 55.

KATIČIĆ, Radoslav

1970 - Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rodanina, GCBI 7, 1970, 121-124.

1973 - Ionios der Illyrer, GCBI 9, 1973, 185-201.

1989 - Diomed na Jadranu, GCBI 25, 1989, 35-78.

KENNER, Friederich

1865 - Beiträge zu einer Chronik der archäologischen Funde in der österreich Monarchie (1862-1863), AKOG 33, 1865, 145-146.

1867 - Beiträge zur einer Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie (1864-1866), AKOG 38, 1867, 337-338.

KIRIGIN, Branko

1975 - A Lekithos of the Group of Dunedin from Issa, AI 16, 1975, 17-19.

1981 - Ponovno u Issi, Mogućnosti 4, Split 1981, 438-442.

1981a - Tri teatarske maske na Gnathia vazama iz Visa, Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa), Novi Sad 1981, 229-236.

1983 - ISSA - otok Vis u helenističko doba (katalog stalne izložbe) Split 1983, 1-28.

1983 - Helenistička nekropola Isse, OHAD 15/1, 1983, 22.

1983a - Issa - antička nekropola na Vlaškoj njivi, OHAD 15/3, 1983, 27-30.

1984 - Issa 84 - zaštitni arheološki radovi, OHAD 16/3, 1984, 46-47.

1984a - Tipovi helenističkih posuda na tlu Jugoslavije, KELTOI i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije, Ljubljana 1984, 83-86.

1985 - Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse, Materijali 20, Beograd 1985, 91-110.

- 1985a - ISSA - otok Vis u helenističko doba, Izložbene novine Galerije Srpske akademije nauka i umetnosti 5/85, Beograd 1985, 1-4.
- 1986 - Vis, Gradina, Rimske terme, AP 26, 1986, 124-125.
- 1986a - Issa - otok Vis u helenizmu (katalog izložbe), Ljubljana 1986.
- 1987 - Nel paese dell'iris, Archeo 26, Roma 1987, 28-31.
- 1990 - Greeks in Dalmatia: Some New Evidence, Greek Colonists and Native Populations, Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology (Sydney 9-14 July 1985), Canberra -Oxford 1990, 303-315.
- 1990a - Antička Issa, Elaborat o stanju i perspektivama istraživanja, konzervacije, restauracije i prezentacije, sa smjernicama za rješenje komunalnih problema i prijedlozima za suvremeno uređenje arheološke zone u Visu, (rukopis elaborata), Split 1990.
- 1990b - Late Gnathia: a Glimpse at the Issa Case, 2. Epistemonike Symantese Gia Ten Ellenistike Kerameike, Athena 1990, 58-65.
- 1990c - Rad Arheološkog muzeja od 1. 1. 1983. do 1. 1. 1988. godine, VAHD 83, 1990, 331, 337-338, 348-350.
- 1992 - Vaze tipa "Alto-Adriatico" iz Isse, PPUD 32, 1992, 79-98.
- KIRIGIN, Branko i MARIN, Emilio
- 1985 - Issa 80, VAHD 78, 1985, 45-72.
- 1988 - Excavations at Issa, Island of Vis (YU) 1980, A Preliminary Report, Studi di antichità 5, Lecce 1988, 129-147.
- 1989 - Arheološki vodič po srednjoj Dalmaciji, Split 1989, 174-200; The Archaeological Guide to Central Dalmatia, Split 1989, 195-220; Archäologischer Führer durch Mitteldalmatien, Split 1989, 185-215.
- KIRIGIN, Branko i MILOŠEVIĆ, Ante
- 1981 - Svetac, Arheo 2, Ljubljana 1981, 45-51. Isto (ali bez ilustracija) u Mogućnosti 2-5, Split 1982, 61-69.
- KLAIĆ, Nada
- 1971 - Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 214-215, 477, 481.
- KOCH, Ferdo
- 1932 - Geologija otoka Visa, Privremena izdanja Geološkog instituta Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1932, 3-13.
- KOZLIČIĆ, Mithad
- 1990 - Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku, Split 1990, passim.
- KUBITSCHKE, Wilhelm
- 1890 - Ein Tagebuch des Abbate Alberto Fortis, AEM 13, 1890, 183-184.
- 1897 - Ripostiglio di monete illiriche da Škudljivac sull'isola Lesina, BASD 20, 1897, 169-171.
- LEBZELTER, Victor
- 1925 - Zwei altgriechische Schadel von der Insel Lissa (Vis), VAHD 47-48, 1924-1925, 22-27.
- LISIČAR, Petar
- 1950 - O prehistorijskim i grčkim vazama nadjenim u Dalmaciji, VAHD 52, 1950, 35-49.
- 1951 - Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951, 20-24, 94-125.

- 1973 - Cenni sulla ceramica antica, *AI* 14, 1973, 3-27.
- 1976 - Bilješke o grčkoj keramici s naših prijadranskih nalazišta, *RFFZ RDZ* 6, 1975/1976, 1976, 313-327.
- LOMBARDO, Mario
- 1993 - Lo psefisma di Lumbarda: note critiche e questioni esegetiche, *Hesperia* 3, Roma 1993, 161-188.
- LUCIĆ, Ivan
- 1666 - De regno Dalmatiae et Croatiae, Amstelodami 1666, passim.
- 1673 - Memorie storiche di Tragurio ora detto Trau, Venezia 1673.
- 1979 - Povijesna svjedočanstva o Trogiru I, Split 1979, 72.
- 1986 - O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske, Zagreb 1986, passim.
- LJUBIĆ, Šime
- 1852 - Staro-dalmatinsko penezoslovle, *Arkiv za povestnicu jugoslavensku* 2, Zagreb 1852, 189-195.
- 1853 - Numografia dalmata, *AKOG* 11, 1853, 101-138.
- 1857 - Inscrizioni dalmatine, *Bulletino dell' Instituto di corrispondenza archeologica* 3-4, Roma 1857, 45-46, 48-49.
- 1859 - Studi archeologici sulla Dalmazia, *AKOG* 20, 1859, 264-270.
- 1876 - Inscriptiones quae Zagrabiae in Museo nationali asservantur, *Viestnik Narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu* 2, Zagreb 1876, 48, 50, 74-75. Isto u *Rad JAZU* 34, 1876; *Rad JAZU* 35, 1876; *Rad JAZU* 35, 1876.
- MARCHESETTI, Carlo de
- 1786 - Descrizione dell' isola di Pelagosa, *Bollettino della Societa Adriatica di scienze naturali* 2, n. 3, Trieste 1876, 283-306.
- MARDEŠIĆ, Andrija Vojko
- 1993 - Povijesna zrnca o otocima viškog arhipelaga I, *Vis-Komiža* 1993, passim.
- MANNERT, Konrad
- 1812 - Geographie der Greichen und Romer, *Tiel* 7, Landshut 1812, 358.
- MARGETIĆ, Lujo
- 1971 - Psefizma o osnivanju grčke kolonije na otoku Korčuli, *Živa antika* 21/1, Skopje 1971, 189-204.
- MARIN, Emilio
- 1974 - Arheološka, povijesna i lingvistička istraživanja antičkog doba Dalmacije u posljednjih pedeset godina, *Latina et Graeca* 3, Zagreb 1974, 9-29.
- MARINKOVIĆ, J.
- 1892 - K hrvatskoj arheologiji - prehistorične iskopine na ostrvu Svecu kod Komiže, *Narodni list*, br. 17-21, Zadar 1892.
- MASSON, Olivier
- 1990 - A' propos d' inscriptions grecques de Dalmatie, *Bulletin de correspondance hellenique* 114, Paris 1990, 499-512.
- MATIJAŠEVIĆ-CARAMANEO, Antun
- Notizie di Lissa e di Lesina. *Cronica di scienze*, annata IV, semestre I, 549-554, 617-620, 682-687, semestre II, 104-108. Milano 1858.
- MAYER, Anton
- 1957 - Die Sprache der alten Illyrier I, Wien 1957, 172, 175.

MIL OJEVIĆ, Borivoje Ž.

1927 - Ostrvo Vis, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 39, Sarajevo 1927, 111-124.

MIRNIK, I.

1981 - Coin Hoards in Yugoslavia, BAR IS 95, Oxford 1981, 75.

MOMMSEN, Theodor

1873 - Corpus inscriptionum Latinarum III, Berolini 1873, 393-394, 410, 1037, 1645, 1657, 2171, 2328, 2328.

1881 - Römische Geschichte I, Berlin 1881, poglavlje 4, 332.

MOMMSEN, Theodor - HIRSCHFELD, Otto - DOMASZEVSKI, Alfred

1902 - Corpus inscriptionum Latinarum III, Berolini 1902, 2171, 2328 (18), 2328 (175).

MORETTI, Luigi

1976 - Inscrizioni storiche ellenistiche II, Firenze 1976, 132.

MÜLLER, Carl

1855 - Geographi Graeci Minores I, Parisiis 1855.

MURATORI, Ludovico Antonio

1739 - Novus thesaurus veterum inscriptionum, Mediolani, 1739, T. I, XXXVIII, CCXXI.

NEIGEBAUER, J. F.

1851 - Die Süd-Slawen und deren Lander in Berührung auf Geschichte, Cultur und Verfassung..., Leipzig 1851, 111-115.

NIKOLANCI, Mladen

1952 - Novi antikni nalazi u Visu i Splitu, VAHD 54, 1952, 189.

1964 - Contacts greco-illyriene sur la cotee de l'Adriatique, AI 5, 1964, 49-60.

1969 - Helenistička nekropola Isse, VAHD 63-64, 1969, 57-87.

1970 - O kontroverzi Lissos-Issa, APA, 377-384.

1973 - Arhajski import u Dalmaciji, VAHD 68, 1973, passim.

1976 - Maloazijski import u istočnom Jadranu, JOP, 1976, 274.

1976 - Jadranski Grci kao periferija helenskog svijeta, Materijali XII, Zadar 1976, 149-168.

1977 - Bilješke o korintskim vazama u Visu, VAHD 70-71, Split 1977, 149-151.

1980 - Epigrafica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta, Diadora 9, Zadar 1980, 210-223.

1989 - O Liburnu Joniju, VAHD 82, 1989, 13-30.

NOVAK, Grga

1939 - E stato Issa distrutta dai Goti?, Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, Roma 20-26 settembre 1939 (= Studi bizantini e neoelenici, vol. V), Vol. I, 239-251.

1940 - O kolonizatorskom djelovanju Dionizija starijeg na Jadranu, VHAD 18-21, 1937-1940, 111-128.

1943 - Predgrčka Issa, Časopis za hrvatsku poviest 3, Zagreb 1943, 260-263.

1948 - Isejska i rimska Salona, Rad JAZU 270, 1948, 5-30.

1952a - Issa i isejska država, VAHD 54, 1952, 5-40; VAHD 55, 1953, 37-70.

1952b - Geografski pregled otoka Visa, Biševa i Sveca, Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora I, Zagreb 1952, str. 23-27 (isto u Vis 1).

- 1955 - Prehistorijski Hvar, Zagreb 1955, 11-14.
- 1956 - Das griechische Element in Dalmatiens Städten, Carnuntia, Vortrage beim Internationalen Congress der Altertumsforschung, Carnuntum 1955 (=Römische Forschungen in Niederosterreih Bd. III) Graz-Köln 1956, 117-125.
- 1956a - Antun Matijašević Karamaneo, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 4-5, Dubrovnik 1956, 455-482.
- 1959 - Kada je i kako propala antička Issa, Radovi Filozofskog fakulteta - historijska grupa 1, Zagreb 1959, 1-13.
- 1961a - Vis I, Zagreb 1961, 7-85.
- 1961b - Issa, Enciclopedia dell'arte antica 4, Roma 1961, 243-243.
- 1961c - Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU 322, 1961, 167-187.
- 1965 - Vis kroz stoljeća, Vis u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb, 1965, 5-10.
- 1973 - Kolonizacija Grka na istočnoj obali Jadranskog mora, VAHD 68, 1973, 119-126.
- OREB, Franko
- 1984 - Uz izložbu "Issa - otok Vis u helenističko doba", OHAD 16/2, 1984, 45.
- OREB, Marin
- 1971 - Moj mali samostan, Split-Vis 1971, passim.
- 1973 - Zaslužni članovi Hrvatske provincije sv. Jerolima franjevac konventualaca od njezina postanka do naših dana, Split [1973], 206.
- ORLIĆ, Marijan
- 1988 - Rekognosciranja podmorja oko otoka Palagruže, OHAD 20/3, 1988, 42-44.
- 1989 - Rekognosciranja podmorja oko otoka Visa, OHAD 21/3, 1989, 49-50.
- ORLIĆ, Marijan i JURISIĆ, Mario
- 1986 - Rekognosciranja i istraživanja u Jadranskom podmorju, OHAD 18/1, 1986, 43.
- OSNOVNA GEOLOŠKA KARTA SFRJ
- 1977 - Vis, Jelsa, Biševo, Svetac i Jabuka, Savezni geološki zavod, Beograd 1977, passim.
- PATRIGNANI, Antonio
- 1932 - Illiria numismatica (la monetazione classica), Archivio storico per la Dalmazia, a. 7, vol. 13, fasc. 78, Roma 1932, 301-302.
- PATSCH, Karl
- 1900 - Die Lika in römischer Zeit, Wien 1900, 27.
- PAVAN, Massimiliano
- 1958 - Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia, Venezia 1958, 134-136.
- PEGAN, E.
- 1960 - Del najdbe rimskih sestercev z otoka Visa, Numizmatični vestnik 3, Ljubljana 1960, 75.
- PETRIĆ, Nikša
- 1975 - Palagruža (Pelagosa) - arheološki most Jadrana, AP 17, 1975, 171-173.
- PETERMANN, Reinhard E.
- 1899 - Führer durch Dalmatien, Wien 1899, 412-418.

PETTER, Franz

1857 - Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen II, Gotha 1857, 148-151.

PROTIĆ, Goran

1984 - Nalaz antičkih sidara na otoku Visu, OHAD 16/3, 1984, 45.

1985 - Prahistorijski nalazi s otoka Visa, VAHD 78, 1985, 37-44.

RAČKI, Franjo

1864 - "Studi storico - critici sopra l'isola e l'antica città di Lissa" (Issa) od učitelja S. Stanića (u programu c.k. više gimnazije zadarske za god. 1864.) str. 102. Književnik 1, Zagreb 1864, str. 594-595.

1871 - O dalmatinskih i ilirskih novcih najstarije dobe, Rad JAZU 14, 1871, 45-87.

1877 - Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagrabiae 1877, 424-425.

RADIĆ, Dinko

1986 - Novi prehistorijski lokalitet na otoku Visu, OHAD 18/1, 1986, 20.

RADIĆ, I.

1988 - O nalazima antičkih brodskih žrtvenika u podmorju istočnog Jadrana, VAMZ 21, Zagreb 1988, 35-56.

1990 - Olovne prečke antičkih sidara - dva nova nalaza iz podmorja Visa, Diadora 12, Zadar 1990, 65-78.

1990 - Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana u tijeku godine 1988, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 14-15, Zagreb 1990, 213-227.

RAPANIĆ, Željko

1960 - Helenistički grob s priložima u Visu, VAHD 62, 1960, 37-44.

RATHENBERG, Georg

1838 - Medaglie d'Illyricum, Bulletino dell' Instituto di corrispondenza archaeologica 7, Roma 1838, 92.

RENDIĆ - MIOČEVIĆ, Duje

1951a - Iliri na natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji, VAHD 53, 1950-1951, 25, 32-41.

1951b - Tri povijesna natpisa iz Dalmacije, VAHD 53, 1950-1951, 167-169.

1951c - Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije, VAHD 53, 1950-1951, 211.

1952 - Druzov boravak u Dalmaciji u svijetlu novog viškog natpisa, VAHD 54, 1952, 41-50.

1953 - Ricordi aquileiesi nelle epigrafi di Salona, Studi Aquiliesi (offerti a G. Brusin), Aquileia 1953, 67-76.

1959 - Nouvi contributi di epigrafia agli studi sulla colonizzazione greca in Dalmatia, Atti del III Congresso internazionale di epigrafia greca e latina (Roma 4.-8. settembre 1957), Roma 1959, 123-131.

1963 - L'Adriatico e la colonizzazione greca, Preistoria dell' Emilia-Romagna II, Bologna 1963, 109-116.

1964 - I greci in Adriatico, Studi Romagnoli 13, Faenza 1964, 39-56.

1965 - Zur Frage der Datierung des Psephisma aus Lumbarda, AI 7, 1965, 77-80.

1970a - Ionios "to genos Illyrios" i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu, APA, 347-376.

1970b - Nekoliko novih ulomaka grčkog natpisa iz Lumbarde, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu III/4, Zagreb 1970, 31-44.

- 1973 - *Issejska naseobina u Lombardi u svjetlu novih istraživanja*, VAHD 68, 1973, 133-141.
- 1975 - *Salone d'apres les sources antiques et question des Grecs salonitains, Disputationes Salonitanae I*, Split 1975, 23-30.
- 1983 - *I Greci in Dalmazia e i loro rapporti col mondo Illirico, Forme di contatto e proesidi trasformazione nel societa antiche*, Pisa-Paris 1983, 187-202.
- 1984 - *Le città greche dell'Adriatico orientale e le genti illiriche, Il crinale d'Europa. L'area illirico-danubiana nei suoi rapporti con il mondo classico*, Roma 1984, 33 i dalje (NUP).
- 1985 - *Od prvih početaka do kraja antičkog razdoblja, Pisana riječ u Hrvatskoj (katalog izložbe)*, Zagreb 1985, 31-33, 397, 406.
- 1988 - *Carmina epigrafica*, Split 1988, passim
- 1990 - *Iliri i antički svijet*, Split 1990, passim.
- 1993 - *Grčko (grčko-ilirsko) doba, u Arheološki muzej u Zagrebu*, Zagreb 1993, XII-XIII.
- RUTAR, Simon
- 1887 - *Die insel S. Andrea im Dalmatien, Mittheilungen der k.k. Geographischen Gesellschaft 11-12*, Wien 1887, 610-612.
- S. G. (Simeon Gliubich ?)
- 1848 - *Sulla fondazione d'una colonia a Lissa da Dionigi tiranno di Siracusa*, Gazzetta di Zara 30, Zadar 1848.
- SCHMIEDT, Giulio
- 1979 - *Contributo della fotografia aerea alla conoscenza del territorio di Aquileia, Il territorio di Aquileia nell' antichita I*, Udine 1979, 186-187.
- SCNEIDER, Robert
- 1885 - *Bericht über eine Reise in Dalmatien II*, AEM 9, 1885, 33-79.
- SCHLOSSER, Julius
- 1893 - *Beschreibung der altgriechische Münzen I*, 1893, 68.
- SKOK, Petar
- 1950 - *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I*, Zagreb 1950, 192-197.
- STANČIĆ, Zoran i KATIĆ, Miroslav
- 1990 - *Chora Epetioy ili ager Epetii*, OHAD 22/2, 1990, 30-32.
- STANIĆ, Šime
- 1864 - *Studi storico-critici sopra l'isola e l'antica città di Lissa (Issa), Programma dell' i.r. Ginnasio completo di prima classe in Zara alla fine dell' anno scolastico 1863-64*, Zara 1864, 4-102. Vidi negativnu kritiku F. Račkog.
- 1927 - *Archivio storico per la Dalmazia*, a. 1, vol. 1, fasc. 1, Roma 1926, 25-32, fasc. 2, 37-40, fasc. 3, 41-44, fasc. 4, 37-40, fasc. 5, 41-44; vol. 2, fasc. 7, 41-44, fasc. 8, 37-40, fasc. 9, 29-32; a. 2, vol. 2, fasc. 11, Roma 1927, 23-28; a. 2, vol. 3, fac. 14, Roma 1927, 89-96.
- STEINBÜCHEL, Anton
- 1832 - *Itinere Dalmatico*, 1832, 18, br. 10. (NUP).
- STIPČEVIĆ, Aleksandar
- 1974 - *Iliri*, Zagreb 1974, passim.
- 1977 - *Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji 2*, Sarajevo 1977, sv. 1, passim; sv. 2, 1207.
- 1989 - *Iliri*, (2. dopunjeno izdanje), Zagreb 1989, passim.

STOCKERT, Karl

1919 - Zur Münzenkunde der dalmatinisch-griechischen Kolonien, Numismatische Zeitschrift 52, Wien 1919, 126.

STROHEKER, Karl Friedrich

1958 - Dionysios I. Gestalt und Geschichte des Tyrannen von Syrakus, Wiesbaden 1958, 120-127.

SUIĆ, Mate

1955 - Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu, Rad JAZU 306, 1955, 126-135.

1959 - Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zaljevu za rimske vladavine, Diadora 1, Zadar 1959, 148-161.

1973a - Marginalije uz issejsko poslanstvo Cezaru, VAHD 68, 1973, 181-194.

1973b - Odnos grad-selo u antici na istočnoj jadranskoj obali, Jugoslavenski istorijski časopis 3-4, Beograd 1973, 13-36.

1976 - Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, passim.

1981 - Zadar u starom vijeku, Zadar 1981, 117-130.

1991 - Tragurium marmore notum, Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Sarajevo 1991, 293.

ŠARIĆ, Bono

1892 - [Rimski nalazi u Visu], VHAD 14, 1892, 86-88.

ŠAŠEL, Anna i Jaro

1963 - Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, Ljubljana 1963, 89.

1978 - Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, Ljubljana 1978, 138.

VANOTTI, Gabriella

1991 - Sulla cronologia della colonizzazione siracusana in Adriatico, Hesperia 2, Roma 1991, 107-110.

VISONÀ, Paolo

1975 - La monetazione di Issa, Padova 1974-1975 (rukopis doktorske disertacije).

1978 - Sulle prime emissioni bronzee delle colonie greco - illiriche in Adriatico, Rassegna numismatica 1, Roma 1978, 22-23.

1979 - Early Greek Bronze Coinage in Dalmatia and the Škudljivac Hoard: A Reappraisal of IGCH 418-420, Proceedings of the 9th International Congress of Numismatic, Louvain-la-Neuve 1982, 680-690.

1984 - A new Latin Inscription from Issa Illyrica, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 57, Bonn 1984, 189-192.

VRSALOVIĆ, Dasen

1974 - Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj, Zagreb 1974.

1979 - Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana I-II, Zagreb 1979. (Doktorska disertacija).

VULETIĆ - VUKASOVIĆ, Vid

1897 - Corrispondenza archaeologica fra Matteo Capor da Curzula e Pietro Nisiteo da Cittavecchia, Zara 1897, 46.

VULIĆ, Nikola

1961 - Nekoliko pitanja iz antičke istorije naše zemlje i rimske starine, Beograd 1961, 59-72.

WILEKEN, U.

1962 - Griechische Geschichte (9. Aufl.), München 1962. (NUP).

WILHELM, Adolf

1913 - Neue Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde III, Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch - historische Klasse, Wien 1913, 3-18.

WILKES, John J.

1969 - Dalmatia, London 1969.

1992 - The Illyrians, London-Cambridge 1992.

WOODHEAD, A. Geoffrey

1962 - The Greeks in the West, London 1962.

1970 - The "Adriatic Empire" of Dionysius I of Syracuse, *Klio* 52, Wiesbaden 1970, 503-512.

ZANELLA, Apollonio

1886 - Scavi a Lissa, *BASD* 9, 1886, 85-86.

1893 - Teatro romano a Lissa, *BASD* 16, 1893, 72-77, 83-91.

1895 - Terme romane a Lissa, *BASD* 18, 1895, 202-205.

1898 - Ritrovamenti antichi a Lissa (Issa), *BASD* 21, 1898, 111-112.

ZANINOVIĆ, Marin

1976a - Delmatsko-grčki odnosi na Jadranu, *JOP*, 1976, 301-307.

1976b - Issa, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, New Jersey 1976, 417.

1987 - Antička arheologija u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica* 11-12, Zagreb 1987, 1-71.

ZIPPEL, Georg

1877 - Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877.

ARCHAEOLOGY OF THE ISLANDS OF VIS, BIŠEVO, SVETAC AND PALAGRUŽA

(S u m m a r y)

A. History of the archaeological research**B. Bibliography till 1993.****A. History of the archaeological research**

In the introduction, it is stated that the historical aspect of the archaeology of Vis and its archipelago has never been studied. The author has collected a large amount of archival and bibliographical data, much of which was obscure and difficult to find. It is hoped that this review will assist future research on the islands and the settlements of ancient Issa in Lumbarda on the island of Korčula, and on the mainland at Trogir, Stobreč and Solin.

In the 15th, 16th and 17th centuries, the ancient monuments of Issa were treated by Ciriaco D'Ancona (Anconitanus), Zuanbattista Giustinian and Ivan Lucić from Trogir. Lucić was the first to discuss the date and origins of the Issian foundation: questions which are still not satisfactorily answered today.

In the 18th cent. the Abbot Johanness Feffela wrote a study, now lost, on Issa. There he mentioned the ancient remains and that the grave of the Greek hero Diomedes was to be found in the bay of Issa. The most noted local historian of the period was Anton Matijašević-Caramaneo. He was the first to write a history of the island based on his own research, and his manuscripts are now being prepared for publication. In this century Issa is mentioned in the works of Muratori, Farlatti, Fortis, Eckel. The latter was the first to suggest the existence of a local mint at Issa.

At the beginning of the 19th cent. the first archaeological collections were created and the first systematic study of the Issian coinage was carried out by F. Carrara, the director of the Archaeological Museum at Split. Many foreign and domestic scholars become aware of Issa and a number of new monuments were found: including statues and inscriptions, many of which are now lost. The most important work was carried out by Šime Ljubić who was the first to excavate at Issa and published a number of important papers, as well as the first plan of the ancient town (fig. 1).

A number of people expressed an interest in the monuments of Issa during the the 19th and the early 20th cent. Next to Ljubić the most noted investigators were: J. Brunšmid, F. Bulić and A. Zanella (a native). Some artefacts from the area were taken to Italy, Austria, Zagreb, Split and Sarajevo. Prehistoric and Roman finds are recorded on the isles of Palagruža and Svetac during this period (Marchesetti, Burton, Marinković) but very little was recorded for other areas of the island of Vis.

During the first half of the 20th cent. there was less interest in the site of Issa, but important contributions to our understanding of the site were made by M. Fluss and R. L. Beamont.

It was intended that a Museum was to be founded in Vis by merging three private collections. Unfortunately this idea did not come to fruition. Much damage also occurred at Issa during this period, particularly in the ancient cemetery and the site of the agora or forum. Before the Second World War G. Novak started to study Issa and

carried out several excavations. He also published several important studies concerning the Greek and Roman history of Issa. The Danish architect E. Dyggve also studied the town and his documentation is preserved in his archive in Split.

After the SWW the Academy of Science and Arts from Zagreb initiated systematic work at Issa. This was started in 1948 but was never continued, although the results were most promising. Further large scale destruction took place at the west cemetery, at the Roman baths, the agora/forum area and the port. New and unknown inscriptions were published by D. Rendić-Miočević and analysis of pottery from the site was started by P. Lisičar.

The Hellenistic and early Roman cemetery at Martvilo was badly damaged in 1955 following the construction of a soccer field. A circular pottery kiln was destroyed along with many graves (over 50) and part of the Roman baths too. M. Nikolanci wrote much about this and was the first to give a detailed account of the hellenistic cemetery of Issa. Later, in 1979-1982 and 1984-1985 small rescue excavations took place on this site and preliminary results were published by N. Cambi, B. Kirigin and E. Marin in several reports.

The Roman baths at Gradina, within the walls of Issa, suffered the same fate in 1951, 1957 and in the 60s when the Yugoslav army built appartments in the area. Strenuous efforts were made to protect the baths and the whole site of Issa. B. Gabričević was especially involved with this work and he wrote and published a number of important studies on the town.

After many attempts, the Archaeological Museum at Split, opened a permanent exhibiton in Vis in 1983 - "ISSA - the Island of Vis in the Hellenistic Period". This was well accepted by the public and by the critics. This exhibition was presented in Split, Zagreb, Beograd, Ljubljana, Pula and Dubrovnik between 1984-1986. Unfortunately, all efforts to employ a permanent archaeologist in Vis have failed.

In 1983, just after the opening of the exhibition, rescue excavations took place on the east side of the ancient town where a cemetery of 247 graves dating from the mid 4th cent B.C. to the 4th cent A.D. were excavated. This work was carried out under terrible conditions and constant pressure by politicians and developers. At the same time, and without a permit, part of the ancient port was covered with rocks for the foundations of the hotel ISSA. A Solar generator and mini golf course were also built next to the city walls. In the following year a restaurant and a discoclub were built within the southeastern part of Issa - without archaeological excavations - but with a permit from the Ministry of Culture! This provoked a heated debate within the media - but nothing was achieved.

As early as 1962 periodical underwater survey and excavations were carried out. The most important action was the excavation of the wreck at Vela Svitnja which contained more then 600 amphorae dated to the 2nd cent. B.C. (Cambi 1989).

There have been allmost no excavations of prehistoric sites on the islands. What was done was published by F. Buškariol, G. Protić and D. Radić. The Late Roman, Early Christian and Early Medieval periods have hardly been studied.

Surveys have been carried out sporadically on Biševo, Svetac (Kirigin and Milošević), Palagruža (Petrić) and on Vis (Buškariol, Biličić, Radić) but systematic work was only carried out during 1992 (see the paper by Forenbaher, Gaffney, Hayes, Kaiser, Kirigin, Leach and Vujnović in volume 86 of VAHD).

Because Issa had settlements at Lumbarda on Korčula and on the mainland at Trogir, Stobreč and Solin, a review of these areas is also presented here. Similarly

papers concerning the geography and geology of the islands are also noted. Authors and research in the second half of the century within domestic and foreign publications are also mentioned.

Finally, the Development Plan of the island and the treatment of archaeological sites is also discussed. Now that the Yugoslav army has finally left the island and the island is now treated as the rest of modern Croatia, this plan will have to be changed.

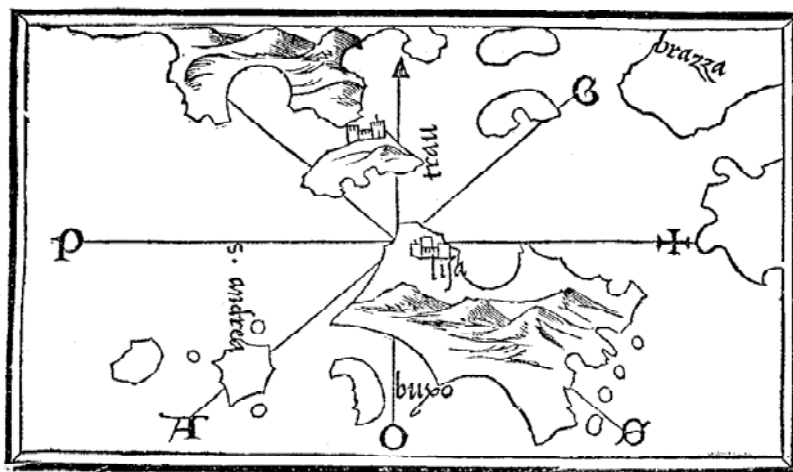
In 1990 the Archaeological Museum at Split produced an extensive volume of documents in which the state of the archaeological monuments of Vis and its islands were treated. The potential for future survey, excavation, conservation, restorations and presentations of sites was elaborated together with guidance for solving communal problems and suggestions for the presentation of the archaeological area of ancient Issa. This document was accepted by all competent authorities and institutions. The document welcomed the participation of institutions who are interested in field work and the presentation of the rich archaeological heritage of Vis, Biševo, Svetac and Palagruža.

In the second part of the paper (B) a bibliography with more than 250 references is given.

The Sites and Monuments Gazetteer of Vis, Biševo, Svetac and Palagruža will be published by the members of the "Adriatic Island Project".

B. Bibliography till 1993.

see pages 26-43 here.

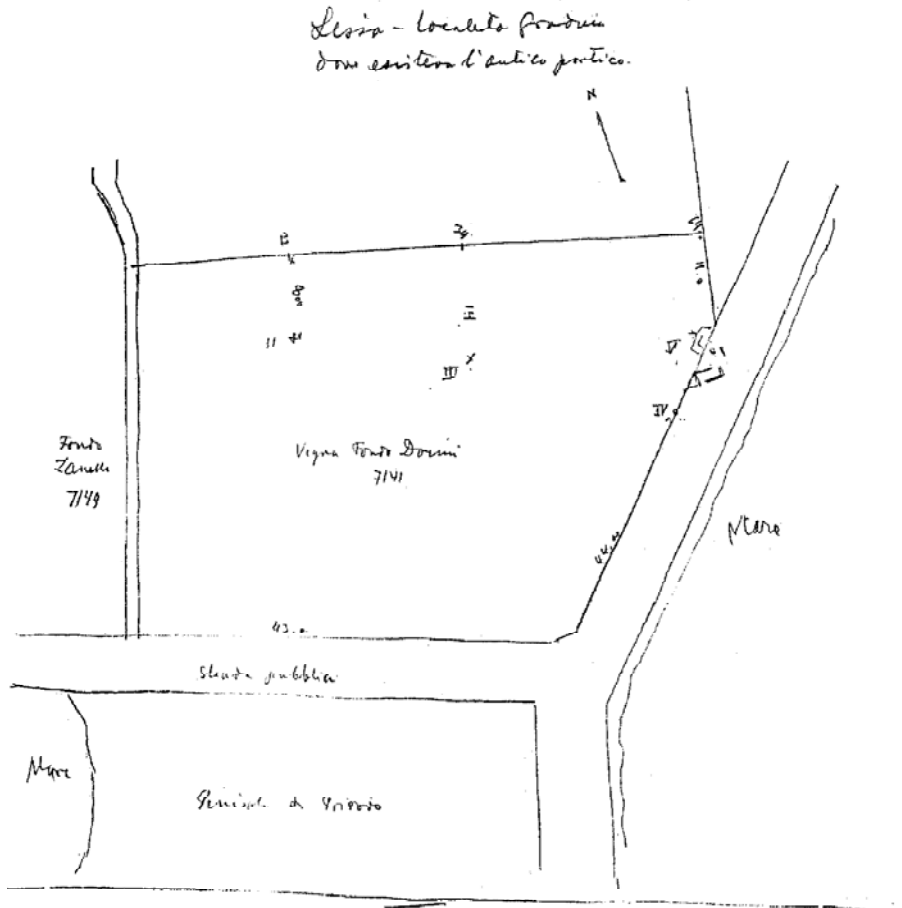

LISS A, che da gl'antichi Iffa nominata fu, per la quarta di ostro verso Sirocco, per miglia d'intorno quindici, da Trau, si dilonga, laquale è quasi di forma

Sl. 1. Bordoneov prikaz otoka Visa iz 1528. godine. Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu. Fig. 1. The image of the island of Vis by Bordone made in 1528. Nacional and University Library in Zagreb.

Sl. 2. Zanellina skica situacije na položaju Kanarija. Arhiv Dyggve 135/4 B. Fig. 2. The sketch of the site of Kanarija made by Zanella. Dyggve Archive 135/4B.

- I Lungs dom nel 1856 fu trovato lapida latine che indicava essere stata restaurata dal legato Paterno Q. Numerius Rufus, il portico
- II Platan di Verzasiano ritrovata nel 1858, trasportata a Vienna nel 1891 Repubblica (due kopii of this foto by the photo lab)
- III Platan ritrovata nel 1857, trasportata clandestinamente a Genova da un milite, ora non si sa dove esiste
- MS IV Lungs dom fu trovato nel 1891 un frammento di colonna e basi di pietra calcarea (Stiljst na Brijuni: e vizeljiu gola).
- V Ruedi antichi scoperti 1891 dai fratelli Dorini, molti costruiscono un muro a secco nell'opponente loro terreno.
- A-Z.

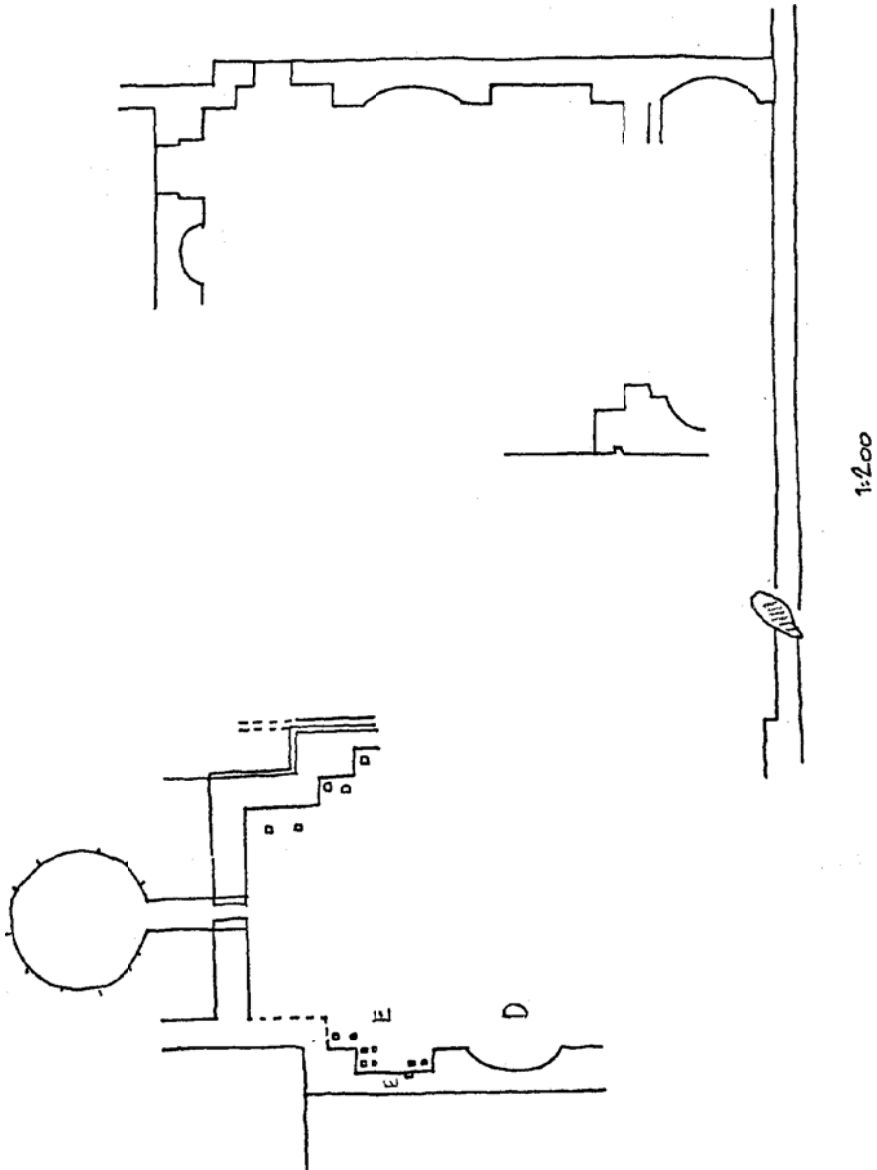
Sl. 3. Početak izgradnje tvornice sardina na položaju Kanarija, Foto arhiv AMS.
Fig. 3. The site of Kanarija when foundations for a sardine factory were laid down.
Photo Archive AMS.

Sito dell'antica Issa

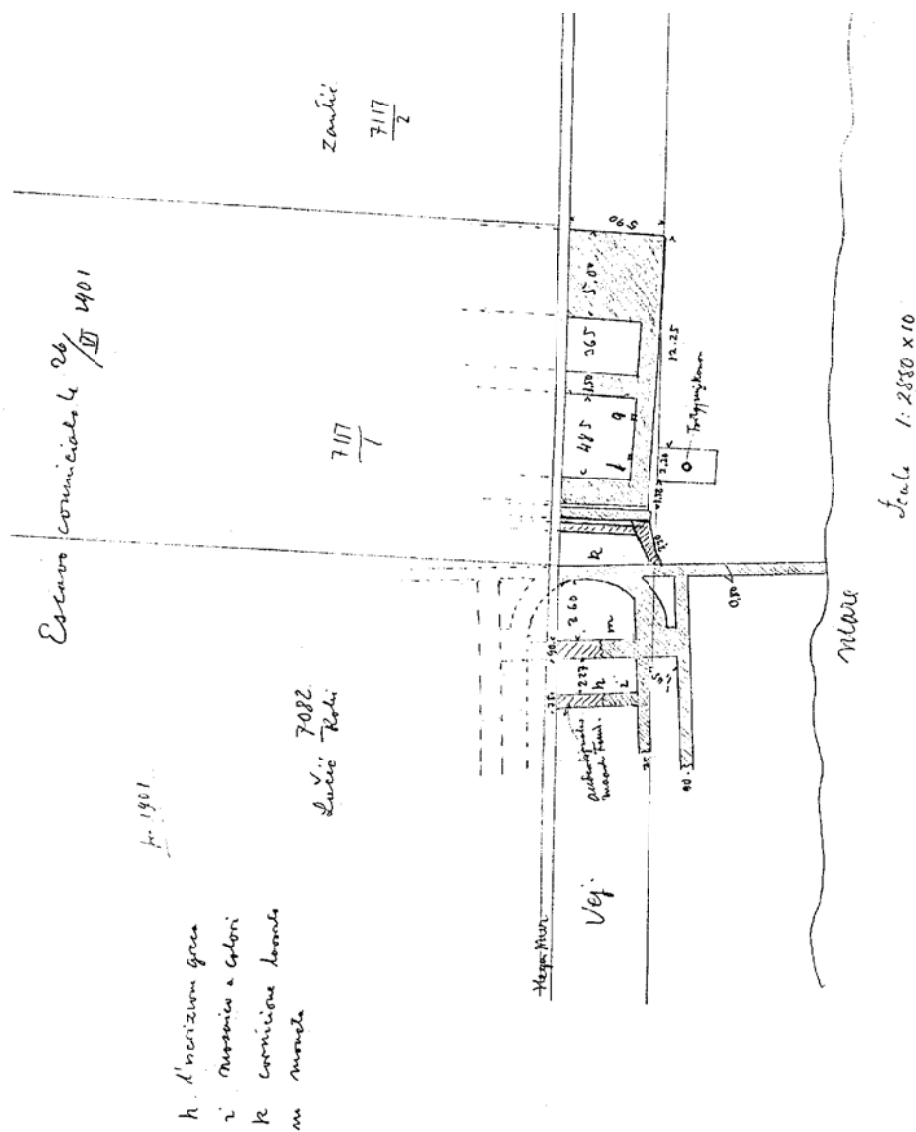
- A. Necropoli scoperta nel 1854.
- B. Istanzi di ipocausto.
- C. Stanzi di anfiteatro.
- D. Iscrizione greca ora inintelligibile sopra un'urna sepolcrale in una roccia.
- E. Necropoli de prime tempi di Lissa, oggi detta Merovilla.
- F. Mura romane addossate ad altre di stile etrusco.
- G. Angole macede sulla spiaggia del mare, in parte invecce nel mare, e in parte costruite a muro con forte intonaco.

Sl. 4. Prvi tlocrt antičke Isse koji je objavio Ljubić 1859.
 Fig. 4. The first plan of ancient Issa published by Ljubić in 1859.

Sl. 5. Tlocrt rimskih termi iz 1896. po Zanelli. Arhiv Dyggve 135/2 B.
 Fig. 5. The plan of the Roman baths from 1896 after Zanella. Dyggve Archive 135/2 B.

Sl. 6. Tlocrt antičkih ostataka otkrivenih 1901. koji je napravio Zanella, a koji su istočnije od termi. Arhiv Dyggve 135/3 B.
Fig. 6. Plan of the ancient remains east of Roman baths found in 1901 made by Zanella. Dyggve Archive 135/3 B.

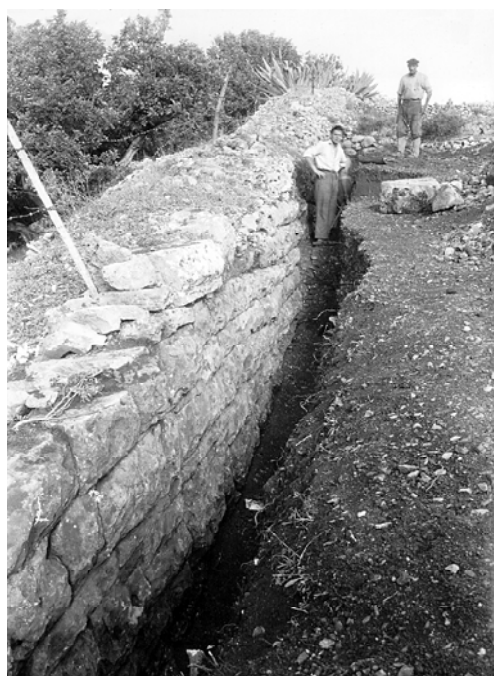
*Sl. 7. Izgubljena terakota iz zbirke Dojmi. Foto arhiv AMS.
Fig. 7. A lost terracotta from the former Dojmi collection. Photo Archive AMS.*

*Sl. 8. Pogled na donji dio Gradine sa ostacima rimskih termi. U pozadini tvornica
"Kanarija". Arhiv Dyggve. Fig. 8. View at the lower part of Gradina with remains of
Roman baths. The sardine factory Kanarija is in the rear. Arhiv Dyggve.*

Sl. 9. Helenistički grobovi na Martvilu. Iskopavanja M. Abramića 1926. ili 1948. Foto arhiv AMS. Fig. 9. Hellenistic graves at Martvilo site. Excavations by M. Abramič in 1926 or in 1948. Photo Archive AMS.

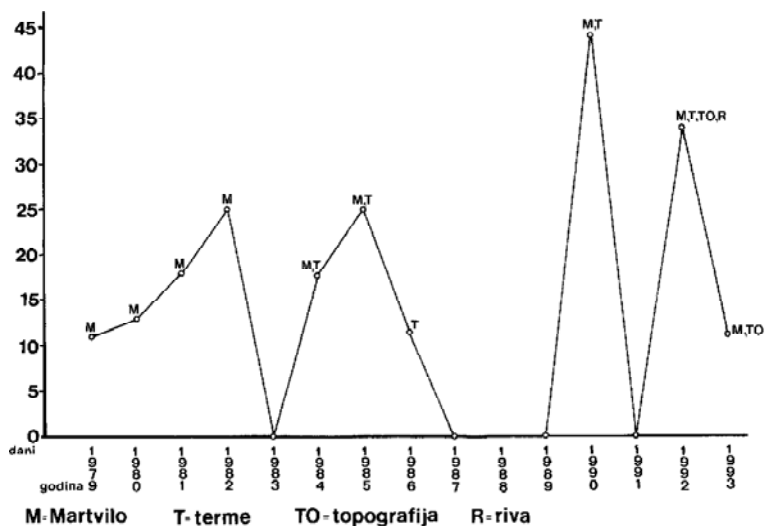
Sl. 10. Unutarnje lice issejskih bedema. Iskopavanja M. Abramića 1948. Foto arhiv AMS. Fig. 10. The inner face of the Perimeter Wall of Issa. Excavations by M. Abramič in 1948. Photo Archive AMS.

Sl. 11. Dio bivše zbirke Dojmi. U donjem redu treća s lijeva je starokršćanska svjetiljka.

Na poleđini fotografije je pečat obitelji Dojmi. Foto arhiv AMS.

Fig. 11. Part of the former Dojmi collection. The Early Christian lamp is in the lower row third from the left. On the back of the picture there is a Dojmi family stamp. Photo Archive AMS.

Sl. 12. Grafikon sa prikazom financiranja terenskih arheoloških radova u Issi u periodu od 1979. do 1993.

Fig. 12. Field work at the site of Issa financed from 1979 to 1993.